

BOROVI DÁNIEL

„Lovon vagy gyalog”

*Az Andrássy-émlékmű felállítása és bontása a források tükrében**

Andrássy Gyula rekonstruált lovas alakja 2015-ben tért vissza a Kossuth térre; 2016-ban a domborművek elhelyezésével és az elkészült emlékmű hivatalos leleplezésével jutott nyugalópontra a szobor 126 évvel korábban indult története.¹ Az újraalkotott, eredetileg Zala György által mintázott emlékmű a Parlament déli homlokzata elé került, oda, ahol eredetileg is állt az 1906-os avatástól 1945-ös, ideiglenesnek szánt bontásáig, amelyet a Batthyány tér és a Kossuth tér között létesítendő ideiglenes híd építése miatt rendelték el.

A magyar művészettörténet-írás komoly adóssága az előző századforduló nagy szobrász-életműveinek korszerű, monografikus feldolgozása. Hiányzik ez Zala György esetében is, pedig a szobrász a korszak egyik legjelentősebb és legfoglalkoztatottabb alkotója volt. A Zala halála óta eltelt nyolcvan évben ugyan két önálló kötet is ismertette munkásságát, azonban ezek egyike sem képes betölteni egy alapos, átfogó monográfia funkcióját. Borbás György 1999-es kötete szakmailag rendkívül problematikus;² Szatmári Gizella 2014-es kismonográ-

* Tanulmányom elsősorban a Habsburg Történeti Intézet és Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány megbízásából 2007–2008-ban végzett alap kutatás eredményein alapul. Ennek során az Andrássy-émlékmű teljes levéltári anyagát és sajtóját feldolgoztam. A kutatás egyes eredményeit – elsősorban a szobor Kossuth téri elhelyezésével kapcsolatos vita dokumentumait – Gerő András publikálta 2008-ban, a teret bemutató monográfiájában. Gerő András: *Térrő. A Kossuth tér története*. Budapest, 2008. 51–58. Ugyanebben az évben június 16-án az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az intézmény Művészettörténet-tudományi Doktori Iskolájának hallgatójaként az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék doktorandusz-hallgatóinak „*Mégy-e előre fajzatom? avagy kandeláberek a magyarság útján a 19–20. században*” című konferenciáján tartottam előadást az emlékmű programjának kialakulásáról és a pályázatról. Később két online cikket közöltem a szobor történetéről. <https://fortepan.444.hu/2014/01/15/miniszterelnokok-lohaton>; http://oroksegyfigyelo.blog.hu/2016/09/26/_lovon_vagy_gyalog (letöltés: 2017. szept. 21.)

¹ <http://www.nemzetfotere.hu/blog/posts/110-ev-utan-ujraavatjak-andrassy-gyula-szobrot> (letöltés: 2017. szept. 21.)

² [Borbás György:] *Zala György. A millennium szobrásza, 1858–1937*. [Budapest,] 1999. Borbás zalai lokálpatrióta helytörténész, művészetpedagógus, művészeti író volt, aki több évtizeden keresztül foglalkozott a szobrász megismertetésével. Monográfiája láthatóan komoly ambícióval, hosszas kutatómunka eredményeképp készült, és számtalan illusztrációval, a teljességre törekedve mutatta be Zala életművét. Az egyes szobrok keletkezéstörténetének ismertetése azonban számtalan pontatlanságot tartalmaz; az, hogy milyen eseményeket, forrásszövegeket emel ki, gyakran teljesen esetlegesnek tűnik. Hivatkozásai sokszor pontatlanok vagy egyszerűen hiányoznak. A művek értékelésekor gyakran érződik a szerző személyes érintettsége, sőt azok általában mindenfajta korszerű tudományos módszert mellőznek: legtöbbször az adott szobornak a korabeli sajtóhírek alapján történő ismertetésében merülnek ki. A kötet – amely így is megkerülhetetlen a Zala-kutatásban – szakmailag nehezen értékelhető. Egy fejezete az Andrássy-szobrot mutatja be. Borbás: *Zala György*, 37–42. Ebben a szerző utal ugyan egyes levéltári forrásokra (így a Zalával kötött szerződésre, illetve Zala

fiája szakmai szempontból kiváló, viszont területi korlátai miatt nem lehet az életművet részletekbe menően bemutató kötet.³

Nem véletlen, hogy az Andrassy-életművet bemutató önálló tanulmányok száma is rendkívül csekély. Liber Endre alpolgármester 1934-es budapesti szoborkatalógusának vonatkozó fejezete⁴ jelenti az eddigi legalaposabb feldolgozást, míg Ligeti Dávid történész 2016-os tanulmánya⁵ elsősorban az életmű avatásának politikatörténeti vonatkozásaira, illetve a szoborállítás kísérő anomáliákra koncentrált.

Tanulmányom célja ezért Zala György Andrassy-életművének, illetve a szobor felállításának alapos, a rendkívül bőséges levéltári forrásanyagban és sajtótudósításon alapuló művészettörténeti bemutatása. Írásomban elsősorban az életmű művészi megformálásának történetére fókuszálok, illetve a szoborállítás azon aspektusaira, amelyekre a korábbi feldolgozások nem vagy csak érintőlegesen tértek ki, emellett igyekszem felvetni a kutatás néhány további lehetséges irányát is.

1906-ban az Andrassy életmű avatásakor Mikszáth Kálmán így írt róla: „Budapest szobrai ismét megszorodtak, mégpedig egy lovas szoborral. Európa más nagy városaiban ezek a legérdekesebb látványosságok. Nem csoda, ha a mi közönségünk szintén lovas szobrokra vágyik. S hogy e tekintetben kielégíttessék, egy a parlamentben, az íróasztalnál és a diplomácia parkettjén imponáló pályának fényes, sőt varázslatos ragyogású alakját kellett úgyszólván ráerőszakolni a lóra.”⁶

1890. február 19-én, id. gróf Andrassy Gyula egykori miniszterelnök és közös külügyminiszter halálának másnapján Tisza Kálmán miniszterelnök egy Andrassy-életmű emelésére vonatkozó törvényjavaslatot terjesztett elő a képviselőházban.⁷ A javaslatot elfogadták,

kitüntetésére), munkájából azonban úgy tűnik, hogy a levéltári anyag átfogó vizsgálatát nem végezte el. A szerző tévedéseit a kötet második, már Borbás halála után, 2017-ben megjelent kiadásában sem javították: az Andrassy-életmű kapcsán újdonságként csupán a szobor rekonstrukciójáról tudósítottak. Borbás György: *Zala György. A millennium szobrásza*. Szerk. Koronczi-Fekete Viktória. [Budapest,] 2017. 47.

³ Szatmári Gizella: *Fény és árnyék. Zala György pályája és művészete*. Zalaegerszeg, 2014. A művészettörténész munkájában röviden az Andrassy-életművet is bemutatta, és a kötetben közölt forrásválogatásban az életművel kapcsolatos néhány levéltári dokumentum szövegét is közölte. Szatmári: *Fény és árnyék*, 27–30., 142–143., 144., 147.

⁴ Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái (Statistikai közlemények)*. [Budapest, 1934]. 265–270. A szerző valószínűleg levéltári forrásokat is használt monográfiája összeállításakor, azonban jegyzetapparátust nem alkalmazott, és a szoborállítás eseménytörténetét csak nagyon vázlatosan ismertette. Gyakorlatilag csak az Emlékbizottság tevékenységét mutatta be, pedig az érdemi munkát a Végrehajtó Bizottság végezte. Összefoglalója emellett néhány tévedést is tartalmaz, például az Országház téri szoborpróbákkal kapcsolatban. Feldolgozása mindenesetre az eseménytörténet eddigi legpontosabb és legáttekinthetőbb bemutatása, igaz, bizonyos problematikus mozzanatokról (így a Titteldorf Aladár-féle 1902-es rágalmozási perről vagy Zala sorozatos határidő-túllépéseiről) diszkréten hallgat.

⁵ Ligeti Dávid: *„Fény nevére, áldás emlékére!” Gróf Andrassy Gyula lovas szobrának 1906. évi felavatása*. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv 2015*. Budapest, 2016. 61–78. A fiatal történész többek közt az Országos Levéltárban és Budapest Főváros Levéltárában végzett kutatáson vagy Szatmári Gizella forrásközlésén alapuló rövidebb tanulmánya a bőséges forrásanyagból kissé szubjektíven válogatott, az eseménytörténet rövid ismertetése meglehetősen egyenetlen, és több tévedést is tartalmaz.

⁶ M. K. [Mikszáth Kálmán]: *Andrassy szobra*. Vasárnapi Ujság, 53. évf. (1906) 49. sz. 793–794.

⁷ *Tisza Kálmán felterjesztése Ferenc Józsefhez, 1890. február 19.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), K 26. Polgári kori kormányhatósági levéltárak: Miniszter-

és szinte azonnal elkezdődött a szoborállítás előkészítése. 1890. június 26-án megalakult az Emlékbizottság, elnöke gróf Szapáry Gyula miniszterelnök lett.⁸ A későbbiekben a mindenkor miniszterelnök töltötte be a bizottság elnöki posztját. Az első, július 16-i ülésen a miniszterelnök indítványára Végrehajtó Bizottság életre hívását határozták el, amelynek elnökéül báró Podmaniczky Frigyeszt választották meg.⁹

A szobor ötletének megszületésétől kezdve komoly vita folyt arról, hogyan ábrázolják az egykori miniszterelnököt: „lovon vagy gyalog”? „Kétségkívül még élénkebb vita tárgya lesz ez, mint volt a Deák Ferenc szobortervénél az, hogy »állva vagy ülve?«. Ott az elmék a szerint foglaltak állást, a mint a kiegyezés nagy létrehozójában a »szónok«-ot vagy a »nemzet bölcsét« kívánták megörökítve látni¹⁰ – írta a *Fővárosi Lapok* 1890-ben.

A lovas megjelenítés mellett kevés érv szólt. Magyar politikus – hacsak nem töltött be aktív katonai funkciót – már a 19. században is csak kivételes esetben szállt munkaidejében nyeregbe. Andrassy szabadidejében szenvedélyes lovas volt, az 1848–1849-es szabadságharcban katonaként is részt vett,¹¹ miniszterelnöksége idején a honvédelmi tárca élén is állt, ezek a tények azonban csak széljegyzetek lehettek a magyar miniszterelnök és közös külügy-miniszter politikai életrajzában. A 20. század emlékműszobrászatának deheroizáló, a hőst emberközelségbe hozó alkotásai után ma már nem lenne teljesen elképzelhetetlen egy hobbijának hódoló miniszterelnök szobra.¹² A 19. század azonban ebben a kérdésben még jóval konzervatívabban vélekedett: „...egy szoborba öntendő alaknál első sorban nem az jöhet tekintetbe [...] mi volt a magánkedvtelés, hanem hogy mily helyzet jellemzi leginkább ama közpályá természetét, melynek hálás elismeréséül szolgál az emlékmű. Rendesen harcias fejedelmeket, győztes hadvezéreket, lovon küzdött nagy vitézeket, szóval katonákat szoktak paripa hátán ábrázolni. Andrassy Gyula is volt katona, de csak külsőleg, rang szerint, nem pedig hivatásból és tetteknél fogva¹³ – érvelt a lovas ábrázolás ellen a *Fővárosi Lapok*.

Igaz, állítottak a korszakban egykori miniszterelnököt lóháton, ráadásul sportruhában ábrázoló köztéri szobrot: báró Wenckheim Béla, az Andrassy-kormány belügyminisztere, 1871-ben a király személye körüli miniszter, 1875-ben fél évig miniszterelnök kisbéri emlékműve – Fadrusz János 1901-ben felavatott műve – lovaglórúhás, „civil” lovas szobor. Ennek oka azonban az volt, hogy az alkotás Wenckheimnek elsősorban nem mint miniszter(elnök)nek, hanem mint szakpolitikusnak: a magyar lótenyésztés úttörőjének, a Magyar Lovar-

elnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 478-481.

⁸ A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1890. június 27. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 502-503.

⁹ Az Emlékbizottság első ülésének jegyzőkönyve, 1890. július 16. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 533-535. Podmaniczky 1906 tavaszáig töltötte be a Végrehajtó Bizottság elnöki posztját, miután még az előző évben felmentését kérte. Podmaniczky felirata Wekerle Sándor miniszterelnökhöz, 1906. május 14. MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 27. A miniszterelnök Gromon Dezsőt, a Közmunkák Tanácsának alelnökét kérte fel Podmaniczky utódjául. Miniszterelnöki leirat fogalmazványai. 1906. május. MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 26.

¹⁰ (D.): „Lovon vagy gyalog”? (Szőnyegre kerülő kérdés). Fővárosi Lapok, 27. évf. (1890) 85. sz. (március 27.) 617–618.

¹¹ A témáról bővebben lásd: Hermann Róbert: Andrassy Gyula 1848–1849-es tevékenysége. In: Gróf Andrassy Gyula – A lángoló zseni. Kiállítási katalógus, Gödöllői Királyi Kastély Múzeum. Gödöllő, 2009. 26–31.

¹² A 20. századi magyar emlékműszobrászat deheroizáló tendenciáiról bővebben lásd: Wehner Tibor: Köztéri szobraink. Budapest, 1986. 72–78., 96–130.

¹³ (D.): „Lovon vagy gyalog”? 617.

egylet elnökének, lovászati szakírónak állított emléket. Az állító az Földművelésügyi Minisztérium, a felállítás helye pedig a méntelep szomszédsága volt.¹⁴ Andrássyról is készült ugyan olyan portré, amely angolos lovaglórúhában, lóháton ábrázolta – ez azonban magáncélra rendelt festmény volt, a portréfestőként induló, később ló-, szarvasmarha- és juhábrázolásaival nagy sikert elérő Pállik Béla 1884-es alkotása.¹⁵ Az Andrassy-szoborral kapcsolatos sajtótúbitában a költő Vajda János is megszólalt: véleménye szerint Andrassy elsősorban diplomata volt, így az álló alakos, szalonruhás megjelenítés lenne a legmegfelelőbb.¹⁶

A lovas megjelenítés mellett a sajtó egy sajátos szempontot említett: lovas köztéri szobor ekkor még nem díszítette a fővárost. „Bele szól továbbá itt is a változatosság szempontja, mert lovas szobrunk még nincs s most lehet egy”¹⁷ – érvelt a *Fővárosi Lapok*. A lap ezt a tényezőt Deák Ferenc budapesti, a Ferenc József (ma Széchenyi István) téren álló szobra (Huszár Adolf – Keszler Adolf – Mayer Ede, 1878–1887) kapcsán is kiemelte, amikor arról írt, miért választották ott annak idején végül az ülő alakos megjelenítést. A cikkíró szerint érvényesült „a változatosság ama szempontja is, hogy ülő közsobrunk addig nem volt”.¹⁸ A lovas szobor mindenesetre elegánsabbnak számított, mint az álló vagy ülő alakos, így sokak szerint jobban megfelelt volna egy főúri család tagjának. „Többen pedig, kik az arisztokráciához tartoznak, mindenképen előkelőbb tiszteletnek tartják, ha a világ nem amúgy polgári állásban vagy ülő széken fogja az ő alakját látni, hanem paripa hátán, mint egy második piederstálon.”¹⁹ Mindenesetre az a tény, hogy 1890-ben egyáltalán felmerült, hogy lovas szobrot állítsanak, jól jelzi, hogy a magyar köztéri szobrászat két évtized alatt túljutott a kezdeti nehézségeken. Nagy Ildikó művészettörténész találoan jegyzi meg a budapesti Széchenyi-emlékmű (Engel József, 1867–1880) készítésének egy 1871-es epizódja kapcsán: „A magyar szobrászat hőskorának alapkérdése tehát nemcsak az, hogyan teremthető meg a reális és az ideális, az egyszerű és a nagyszerű egysége, hanem főleg az, hogy a szabad ég alatt elhelyezett talapzaton hogyan áll meg a figura a saját két lábán. A probléma még hosszan kísért, talán Zala György az első, aki ilyesmivel már egyáltalán nem küszködik, könnyed és bravúros megoldásai vitán felül állnak.”²⁰

1890. július 3-án Szapáry Gyula miniszterelnök levélben értesítette Andrassy idősebb fiát, Tivadart az Emlékbizottság megalakulásáról. Ebben arról is kérdezte, van-e a családnak valamilyen kívánsága a szoborral kapcsolatban. „Erről azért értesítlek hogy ha neked és általában a megboldogult tisztelt családjának ~~e-részen~~ az emléksobort illetőleg valamely kívánságtok volna, módodban legyen azt velem kellő időben tudatni”²¹ – olvasható a levél fogalmazványában. Andrassy Tivadar július 17-én válaszolt Szapárynak. Ma már csak a válaszlevél első és utolsó lapját ismerjük, de a család Andrassy megjelenítési módjával kapcsolatos véleménye így is egyértelműen kiderül: „A szobor ügyében természetesen szavunk nincs, de

¹⁴ Az emlékműállításról és az avatásról bővebben lásd: S. J. F.: *A Wenckheim-szobor leleplezése Kisbéren*. Vasárnapi Ujság, 48. évf. (1901) 40. sz. 646–647.

¹⁵ A festményt jelenleg a betlíri (Betliar, Szlovákia) Andrassy-kastély őrzi. A kép olajvázlata a Virág Judit Galéria 2005-ös aukcióján szerepelt. 21. aukció, 217. tétel.

¹⁶ Liber: *Budapest szobrai és emléktáblái*, 267.

¹⁷ (D.): „Lovon vagy gyalog?” 617.

¹⁸ „Lovon vagy gyalog?” 617.

¹⁹ „Lovon vagy gyalog?” 617.

²⁰ Nagy Ildikó: *Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten*. Budapesti Negyed, 9. évf. (2001) 2-3. sz. 198.

²¹ Szapáry Gyula levele Andrassy Tivadarnak, 1890. július 3. (fogalmazvány) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 491.

ha már oly jó voltál ohajaink iránt kérdezősködni, bátor leszek röviden két pontot megemlíteni, melyekről meg vagyok győződve hogy Atyám izlésének is leginkább megfelelt volna. Egyik az hogy ha finanziaális szempontból lehetséges a lovas szobor felelne meg leginkább egyéniségének.”²²

A Végrehajtó Bizottság eleinte nem akarta a pályázati kiírásban meghatározni, hogyan ábrázolják a szobrászok a néhai miniszterelnököket. Podmaniczky 1890 júliusának végén még ilyen értelemben nyilatkozott a *Fővárosi Lapok*nak: „Azon, hogy a szobor lovon vagy állva ábrázolja-e az államférfi alakját, báró Podmaniczky Frigyes nem kíván szólni. Nem-művész embernek – úgy mond – nehéz ilyen kérdésben határozott véleményt mondani, sőt e tekintetben a tervező művészek kezét és képzelmét nem is szabad túl a rendén lekötöni és rendszabályozni.”²³ A Végrehajtó Bizottság december 9-i ülésén Podmaniczky javaslata nyomán végül úgy döntött, hogy a pályázó szobrászoknak Andrássyt 1867 és 1878 között kell ábrázolniuk, állva vagy lóháton.²⁴ Meglepő módon sem az ülés jegyzőkönyve, sem a döntés maga nem utal arra, hogy Podmaniczky és a Végrehajtó Bizottság értesült volna ekkorra a család kéréséről, az mindenestre nehezen képzelhető el, hogy annak ellenében döntöttek volna a szabadabb kiírásról. A Podmaniczky által a miniszterelnöknek átküldött pályázati hirdetmény-tervezetben még „A szobor lovas- vagy gyalog-szobor lehet” szöveg szerepel, amelyből a „vagy gyalog” szavakat később ceruzával áthúzták.²⁵ Az Emlékbizottság végül 1891. november 8-i, második ülésén módosította a pályázati kiírás szövegének tervezetét. Az ekkor elfogadott kitétel a család kérésének is megfelelt: „Csak lovas szobor kívánandó.”²⁶

A végleges pályázati kiírás a megjelenítés tekintetében végül a következő feltételeket tartalmazta: „1. Lovasszobor tervezendő, mely gróf Andrássy Gyula alakját az 1867-től-1878. évig terjedő időszakból élethiven és jellemzően ábrázolja. [...] Az öltözet: koronázási magyar diszruha; a mente nem panyókára hanem felöltve legyen”.²⁷ Andrássy öltözkékének tehát annak a díszmagyarnak kellett lennie, amelyet a miniszterelnök Ferenc József és Erzsébet királyné 1867-es koronázásakor viselt. Ekkor Simor János hercegprímással együtt – a hagyományosan az ebben az aktusban közreműködő nádort helyettesítve – ő helyezte fel az uralkodó fejére a koronát.²⁸

A koronázási díszruhával a ló is létjogosultságot nyert, hiszen Andrássy 1867-ben – hasonlóan a többi férfi résztvevőhöz – a koronázási menetben lóháton vonult a Szent György térről a Mátyás-templomba. A menetet és annak pompáját már a kortársak – főként a külföldi diplomaták, látogatók – is anakronisztikusnak látták. „Az ember egy ilyen látványtól

²² Andrássy Tivadar levele Szapáry Gyulának, 1890. július 17. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 499. A család másik kérése egy mondattöredék alapján az elhelyezéssel volt kapcsolatos, pontos javaslatuk azonban a levél hiányos volta miatt nem ismert.

²³ (S.): Az Andrássy-szoborról. (Vélemény.) Fővárosi Lapok, 27. évf. (1890) 206. sz. (július 28.) 1518.

²⁴ A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1890. december 9. (másolat) MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 524.

²⁵ Pályázati hirdetmény (tervezet), 1890. december. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 529.

²⁶ Az Emlékbizottság második ülésének jegyzőkönyve, 1891. november 8. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1891 – I – 146) fol. 419.

²⁷ Pályázati hirdetmény. Pesti Hírlap, 14. évf. (1892) 223. (4897.) sz. (augusztus 12.) 14.

²⁸ Mivel 1867-ben elmaradt a nádorválasztás, az országgyűlésnek az aktushoz Andrássy személyében nádorhelyettes kellett választania. Maczó Ferenc: I. Ferenc József megkoronázása, 1867. In: Farbak Péter et al. (szerk.): Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum és Budavári Nagyboldogasszony-templom. Budapest, 2015. 20.

egészen a középkorban érezhette magát!” – írta például Mary Elizabeth Stevens, az Andrássy-gyerekek angol nevelőnője, aki – mivel a miniszterelnök és családja 1867 áprilisában már beköltözött a Sándor-palotába – munkahelye erkélyéről, közvetlen közlől nézhette végig az eseményeket.²⁹ A koronázási menet megidézése ideális kompromisszumnak tűnt. A szobor üzenete így egyértelmű volt: a kiegyezés (idejének) meghatározó politikusaként jelenítette meg Andrássyt, a város pedig reprezentatív lovas szoborral gazdagodhatott. Megemlíthető, hogy készült – igaz, sokszorosított grafikaként, könyvillusztrációként – Andrássyt a koronázáskor viselt díszmagyarban, lóháton mutató, portrészzerű ábrázolás: a Falk Miksa és Dux Adolf által szerkesztett *Koronázási emlékkönyv* egyik metszete, Franz Kollarz rajza alapján Rusz Károly alkotása.³⁰

A lovas megjelenítés ötlete azonban később sem aratott osztatlan sikert. Bródy Sándor például már 1900-ban, a szobor végleges helyét eldöntő makettek felállításakor így írt: „Nincs lovas szobrunk, tehát kinevezik Andrássy Gyulát hadvezérnek. Szerencse, hogy az írott história ellenőrzí mindazt, amit mi kőben és ércben összehazudozunk.”³¹ Hasonló kritikát fogalmazott meg Lyka Károly műkritikus-művészettörténész is az emlékmű felavatásakor: „Nem tudjuk, miért kell a bronz Andrássynak éppen lóháton ülnie, holott mindazt, amiért hírneves volt, nem lóháton végezte. Nyugodjunk meg a szobor megrendelőinek e szeszélyében s juttassuk emlékezetünkbe, hogy Velazqueznek is lovas szobrot állítottak, holott ő különbet is tudott a csikós-mesterségnél. Éppen ennyi joggal lóhátra ültethették volna dr. Semmelweisst is.”³²

Az elhelyezés tekintetében a vita két – szimbolikus jelentőségű – helyszín között zajlott. Az egyik lehetséges felállítási helyként az Andrássy út városligeti vége merült fel, „mely épen az elhunyt nagy államférfiu kezdeményezésének köszöni létrejöttét s egyik maradandó emléket is képezi sokoldalú sikerdús működésének, a mely út méreteinél és elrendezésénél fogva méltó keretet is nyújt alkotója emléksobrának elhelyezésére”.³³ Ezen a területen ekkor még csak az Ybl Miklós tervei alapján 1884-ben megépült úgynevezett Gloriette állt. Az építmény balusztráddal szegélyezett hatszögű terasz volt, amelyre két oldalról lépcsősor vezetett fel. A terasz közepén díszes talapzatú zászlórúd emelkedett.³⁴ Az Emlékbizottság ezért a terület átengedését kérte a fővárostól. Lechner Lajos, a főváros középépítészeti igazgatója és főmérnöke novemberben 11-én nyújtotta be szakvéleményét. Ebben a területet a kért célra átengedhetőnek tartotta, viszont bizonyos aggályoknak is hangot adott. Véleménye szerint az Andrássy út kedvezőtlen magassági viszonyai miatt („az avenue végpontjai t. i. a Váci-körút [a mai Bajcsy-Zsilinszky út – megjegyzés tőlem, B. D.] és a városligeti torkolat között csak egy láb magassági különbség van, azonkívül az octogon-térnél az út négy lábbal behorpad”) az emlékmű távolról csak akkor érvényesülhetne, ha nagyszabású építészeti keretet kapna „talán árkádcarnok, esetleg diadalkapu vagy más efféle berendezéssel, melynek maga

²⁹ Schmal Alexandra (szerk.), Cieger András (s. a. r.): *Levelek az Andrássy házból (1864–1869) – Egy angol nevelő levelei*. Budapest, 2007. 214.

³⁰ Falk Miksa – Dux Adolf: *Koronázási emlékkönyv*. Pest, 1867. oldalszám megjelölése nélkül.

³¹ Bródy Sándor: *Andrássy lóháton*. In: Bródy Sándor: *Fehér könyv* 10. Budapest, 1900. 85.

³² Lyka Károly: *Zala Andrássyja*. Új Idők, 12. évf. (1906) 50. sz. 578.

³³ *Az Emlékbizottság első ülésének jegyzőkönyve, 1890. július 16. (másolat)* MNL-OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 534.

³⁴ A Gloriette-et végül csak a millenniumi kiállítás után, a millenniumi emlékmű építésének előkészítésekor bontották le. Az építmény kilátóként a Széchenyi-hegyre került át. Farbak Péter – Kemény Mária (szerk.): *Ybl Miklós építész 1814–1891. A Hild-Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban*. Budapest, 1991. 128 (Kat. 74.)

a szobor csak egy részlete lehetne”. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az emlékművet úgy kell kialakítani, hogy a téren lévő artézi kút hozzáférhető maradjon.³⁵

Figyelembe véve azt, hogy az Andrássy út vége a Szabadságharc-emlékmű egyik lehetséges helyszínül volt kijelölve, illetve számítva arra, hogy a főváros a területet esetleg nem engedi át, a Végrehajtó Bizottság alternatív helyszíneként a Parlament déli homlokzata előtti teret vetette fel. Ezt ugyancsak alkalmasnak tartották, hiszen – Podmaniczky szavaival – „a szobor létesítésének indokait [...] Andrássynak kiválóan országos érdemei képezik, melyek között első helyen áll a nagy államférfiúnak az az érdeme, hogy Deák Ferencz államjogi nagy művét, az 1867-diki kiegyezést, Magyarország új alkotmányát ő vezette be a gyakorlati valóságba. Szobrának tehát kétségkívül méltó és megfelelő helye volna azon épület előtt is, mely államiségunkat külsőleg repraesentálni van hivatva.”³⁶

A Fővárosi Közgyűlés 1891. január 21-i ülésén tárgyalta az Andrássy út vége átengedésének kérdését. Mivel osztották Lechnernek és a fővárosi szakbizottságoknak a helyszínnel kapcsolatos aggályait, úgy döntöttek, a kérdésről tájékoztatják Szapáry Gyula miniszterelnököt.³⁷ Az Emlékbizottság november 8-i ülésén úgy vélte, a fővárosnak a helyszínnel kapcsolatos aggodalmai alaptalanok, mert a Városliget facsoportjai architektonikus keret nélkül is megfelelő háttérrel nyújtanak majd a szobornak. Véleményük szerint ilyesmi építése az adott helyszínen a környezet jellege miatt művészileg sem lenne indokolt, a szobor pedig alárendelődné az architektúrának, amelynek létesítése jelentős többletköltséggel is járna.³⁸ A főváros végül a törvényhatósági bizottság ülésén hozott döntése értelmében 1891 decemberében átengedte a területet, hogy ott Andrássy Gyula emlékművét állítsák fel.³⁹

A pályázat előkészítése során a két helyszínen kívül más alternatíva érdemben nem merült fel. 1891 februárjában Jakabffy Ferenc a Budapesti Szemlében közölt írásában az Andrássy úti elhelyezést elhibázottnak tartotta, és a Deák teret javasolta helyszíneként. „Legyen Andrássy emléke közöttünk – földön járó emberek közt – oly közel, mint Andrássy maga is közel volt hozzánk életében” – érvelt.⁴⁰ Felvetése visszhangtalan maradt. A végleges pályázati kiírásba az alábbi szöveg került: „A szobor helyéül az Andrássy-út végénél a városligetnek az a része van kiszemelve, hol jelenleg az artézi kutat fedő ideiglenes építmény áll.”⁴¹

A pályázati hirdetményt 1892 augusztusában tették közzé a magyar és nemzetközi (német, francia és olasz) sajtóban.⁴² A pályázat 1893. októberi 1-jei határidejére tíz szoborterv érkezett.⁴³ A műveket a sajtótudósításokból, bizottsági jegyzőkönyvekből és az illusztrált lapokban megjelent fotókból ismerhetjük meg. A pályázati kiírás műleírását nem követelt meg, így a pályaművek koncepciója és ikonográfiája tekintetében is főleg ezekre kell támaszkod-

³⁵ Lechner Lajos szakvéleménye, 1890. november 10. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1891 – I – 146) fol. 402-403.

³⁶ A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1890. december 9. (másolat) MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128 (1890 – III – 541) fol. 527-528.

³⁷ Kamermayer Károly polgármester felirata Szapáry Gyula miniszterelnöknek, 1891. január 21. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1891 – I – 146) fol. 397-398.

³⁸ Az Emlékbizottság második ülésének jegyzőkönyve, 1891. november 8. (másolat), fol. 418-419.

³⁹ Határozat, 1891. december 16. (hivatalos másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1891 – I – 146) fol. 423.

⁴⁰ Jakabffy Ferenc: Emlékszobraink. Budapesti Szemle, 65. évf. (1891) 170. sz. 228-241.

⁴¹ Pályázati hirdetmény, 7.

⁴² Podmaniczky Frigyes felirata Szapáry Gyula miniszterelnöknek, 1892. augusztus 10. MNL-OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1892 – X – 1811) fol. 355.

⁴³ A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9-10. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1893 – IX – 1633) fol. 291.

nunk. Eredeti terv- és makettfotó-anyag csak Zala és Schickedanz Albert pályaművével kapcsolatban ismert.⁴⁴ Első díjjal Zalaék tervét jutalmazták, mögöttük második helyen a német Gustav Eberlein, a harmadikon Stróbl Alajos végzett. Róna József és Klein Miksa művét megvételre javasolták.⁴⁵

A főalak valamennyi pályamű esetében megfelelt a kiírásnak. Stróbl a miniszterelnököt életképszerű gesztussal jelenítette meg: Andrássy kucsmáját lengeti. Ennek oka a *Vasárnapi Ujság* szerint az volt, hogy a szobor Andrássyt abban a pillanatban ábrázolta, „mikor a koronázás megtörténte után kucsmáját magasra emelve elkiáltotta magát: „Éljen a király!”⁴⁶ Igaz, erre a valóságban nem lóháton, hanem még a szertartás részeként a Mátyás-templomban került sor.⁴⁷ „A bíráló bizottság Stróbl Alajos művében szívesen elismeri a lovas alaknak könnyed üde és festői felfogását, [...] mind a mellett kénytelen kimondani, hogy a főalak realisztikus felfogása ellentétben áll a talapzat csucsíves stíljével”⁴⁸ – olvasható a bírálati jegyzőkönyvben. A (neo)gótikus stílusválasztás oka az volt, hogy Stróbl a szobrot eleve nem a kijelölt helyszínre, hanem a Parlament homlokzata elé szánta.⁴⁹ A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönyének kritikusai is utal a talapzat és a szobor közötti feszültségre: „Ügyszólván egy gótikus síremléken mint talapzaton nyugtalankodik és kapar Andrássy lova.”⁵⁰

Gustav Eberlein tervén Andrássy lovát a béke nemtője vezette. Róna visszaemlékezése szerint „Eberleinnek volt egy kész modelje, a Vilmos császár emlékéhez, amelyen a lovat egy testes hölgy, a „»Germania« vezette s fent ült Vilmos császár magyar ruhában s rajta – Andrássy fejével. Így varázsolta át a kész mintát Andrássy-szoborrá!”⁵¹ A 19. század közepi emlékműszobrászatban jellemző a többszintes forma. A főalak magas talapzaton helyezkedik el, amelyet alacsonyabbak vesznek körül. Ezeken klasszikus nyugalmú, allegorikus mellékalakok foglalnak helyet, amelyek jelképes értelmükkel fejezik ki a főalak kiválóságát. A század vége felé közeledve a mellékalakok egyre élénkebbé válnak, gesztusuk gyakran a főalak felé irányul, később a főalak és az allegorikus mellékalak jelenetszerű csoportja is elképzelhető lesz. A századfordulón az allegóriákat mind gyakrabban váltják fel valós személyek vagy hétköznapi emberek ábrázolásai. Az emlékmű nem különálló szobrok együttese többé, hanem jelenetszerű csoport.⁵² Nem tudni, van-e alapja Róna anekdotájának, mindenesetre a főalak allegorikus figurával való közvetlen társítása az 1890-es évek magyar emlékműszobrászatában még meglehetősen szokatlan megoldás lett volna.⁵³

⁴⁴ Zala és Schickedanz fennmaradt – részben az Országos Levéltárban, részben magántulajdonban őrzött – terveit Gábor Eszter közölte: Gábor Eszter – Verő Mária (szerk.): *Schickedanz Albert (1846–1915). Ezredévi emlékművek múltjának és jövőnek. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban*. Budapest, 1996. 108–111. (Kat. 28.)

⁴⁵ *A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9–10. (másolat)*, fol. 292.

⁴⁶ Dr. Kovács Dénes, *Gróf Andrássy Gyula szobra*. *Vasárnapi Ujság*, 40. évf. (1893) 43. sz. 718.

⁴⁷ Falk–Dux: *Koronázási emlékkönyv*, 42.

⁴⁸ *A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9–10. (másolat)*, fol. 293.

⁴⁹ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁵⁰ Fittler Kamill: *Az Andrássy-szobor pályaművei*. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 12. évf. (1893) 193.

⁵¹ Róna József: *Egy magyar művész élete* 1–2. köt. Budapest, 1929. 644.

⁵² A jelenségről bővebben lásd: Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a 19. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi (szakdolgozat)*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2006. 65–67.

⁵³ Nem tartom ilyennek Zala 1893-as budapesti Honvédemlékművét sem, amelyen szárnyas géniusz emel babérkoszorút a sebesült honvéd feje fölé. Itt ugyanis a honvéd nem konkrét személy, hanem egy csoport reprezentánsa.

Az Andrássy-émlékmű pályatervain szereplő allegorikus alakok és csoportok leggyakrabban a kiegyezést, valamint Boszniának és Hercegovinának az Osztrák–Magyar Monarchia katonai ellenőrzése alá vonását idézték meg. Bár a pályázati kiírás erre vonatkozó kitélt nem tartalmazott, az emlékműtervek narratív domborműveinek szinte mindegyike Ferenc József (és Erzsébet) koronázását, illetve az 1878-as berlini kongresszust jelenítette meg. Ez utóbbin Andrássy mint a Monarchia külügyminisztere vett részt. Ezek szerepeltek Stróbl, Zala és Schickedanz, Róna, illetve Szécsi pályaművén is.⁵⁴ Hozzá kell tenni azonban, hogy Bosznia és Hercegovina okkupációját a Monarchiában nem fogadta általános lelkesedés, és többek között annak kedvezőtlen belpolitikai következményei⁵⁵ – amelyek kikezdtek Andrássy politikai tekintélyét – vezettek ahhoz, hogy 1879-ben felmentését kérte a külügyminiszeri tisztség alól.⁵⁶

Klein Miksa hagyományos felfogású, antikizáló öltözetű, allegorikus mellékalakjai a Bölcsesség, a Történelem, a Diadal és a Látnoki szellem megtestesítői voltak.⁵⁷ Kiss György pályatervén a koronázási jelvényeket tartó Hungária, a félholdas zászlót tipró, eközben „meghódítójának” (feltehetően Hungária alakjának) babért nyújtó Bosznia, illetve az „alkotmányos kibékülés”, tehát a kiegyezés allegorikus figurája jelent meg.⁵⁸ Jobbjában kardot és pálmaágat tartott, baljával a hármasszövetség államainak címerével díszített pajzsra támaszkodott.⁵⁹ Szécsi Antal tervén a talapzat két oldalát egyrészt az alkotmányra utaló törvénytáblát tartó allegorikus nőalak kapott helyet – a kiegyezést jelképező ábrázolással Andrássy mint az alkotmányosság helyreállítója jelent meg. A másik oldalra ősmagyar öltözetű, Lehel kürtjét fújó férfialak került, aki – lábánál karddal és pálmaággal – a békét szimbolizálta. A talapzatot körülvevő terasz sarkain négy apródalak jelképezte Andrássy közéleti működésének eredményeit: a kardot és csákót tartó figura a honvédelemre, a bosnyák és magyar zászlót tartó alak Bosznia okkupációjára, a harmadik Budapest fejlesztésére, míg a negyedik a Parlament építésére utalt.⁶⁰ Zala allegorikus alakjai a Béke és a Jólét voltak.⁶¹ Az olasz Eugenio Bisi pályatervén a megláncolt és a szabad Magyarország allegorikus figurái jelentek meg – a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye kritikusának sommás véleménye szerint: „igen érzélgősek”.⁶² Eberlein a talapzat előoldalán oroszánt visszatarató, olajágát lengető férfiakot ábrázolt – ebben az esetben is kiegyezés-, illetve béke-allegóriáról volt tehát szó.⁶³ Ennek ellenére a bíráló bizottság a megjelenítés módját idegennek érezte. Úgy vélték, Eberlein pályaműve „a remekül tervezett és briliánsan bevégzett, de a magyar nemzeti érzületnek

⁵⁴ A berlini kongresszus modern értékelését Bosznia okkupációjával kapcsolatban lásd: Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest, 1987. 46–52.; Diószegi István: *Bismarck és Andrássy*. Budapest, 1998. 309–317.

⁵⁵ Az okkupáció magyarországi fogadtatásáról, Széll Kálmán pénzügyminiszter lemondásáról és az ennek nyomán fellépett kormányválságról lásd: Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003. 311–323.

⁵⁶ Andrássy lemondásának politikai kontextusáról bővebben lásd: Diószegi: *Bismarck és Andrássy*, 331–334.

⁵⁷ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁵⁸ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁵⁹ Fekete József: *Az Andrássy-szobor-pályázat*. Magyar Szalon, 20. évf. (1893. október – 1894. március) 240.

⁶⁰ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.; Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 245.

⁶¹ Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 230.

⁶² Fittler: *Az Andrássy-szobor pályaművei*, 197.

⁶³ Fittler: *Az Andrássy-szobor pályaművei*, 193.

mitsem mondó mellékalakjaival” nem vitt közelebb az Andrássy-szobor megoldásához.⁶⁴ Kritikájában Fittler Kamill is elismerte, hogy Eberlein alkotása szakmai szempontból kimagaslott a pályaművek közül, azonban azt a magyar szellemtől idegennek tartotta: „Övé lehetett volna az első díj, ha magát a megrendelő magyar nemzet tulajdonságaival egy kicsit jobban tudta volna assimilálni. De egész koncepciója, összes alakjai annyira pán-németek (vajha a mi szobrászaink tudnának ilyen pán-magyarokat teremteni!), hogy művének egy magyar államférfiú emléke gyanánt Budapesten föllállítása elképzelhetetlen.”⁶⁵ A ma kissé nehezen érthető okfejtésből csakúgy, mint a bírálati jegyzőkönyvből az tűnik ki, hogy reálisan valószínűleg nem jöhetett volna szóba, hogy külföldi pályázó kapja a megbízást.

Róna emlékműtervét klasszicizáló elemekből összeállított, de meglehetősen egyéni építészeti struktúra szervezte. A szabadon álló, erősen vertikális, keskeny falszakaszt – amelynek széleire az alkotó egy-egy ión oszloppárt állított be – timpanon koronázta, a felette elhelyezett balusztrádós attika középtengelyében beékelt talapzaton a magyar koronázási jelvények plasztikájával. Róna – az újkori európai köztéri szobrászatban rendkívül szokatlan módon – a fal elé profilban állította Andrássy lovát. A megoldás – amellyel nyilvánvalóan a szobornak az erdős környezettől való vizuális elválasztására igyekezett megoldást találni – a középkori lovas szobrok, így az úgynevezett Bambergi lovas vagy a velencei reneszánsz lovas fali síremlékek elhelyezését idézi. „...nagyon is síremlékszerűleg hatna [...] Alig képzelhetünk el olyan lovas szobrot, mely csak egy oldalról lenne látható”⁶⁶ – fogalmazott a *Vasárnapi Ujság* kritikusa.

A szobrász a főalak talapzata alá az ülő Hungária, illetve a gróf figurája felé babért felnyújtó Budapest allegorikus csoportját társította.⁶⁷ Így Andrássyt – Szécsihez hasonlóan, de nála markánsabban – mint a főváros fejlesztőjét is megörökítette volna. A Budapest-figura gesztusa már a mellékalakok, illetve a mellékalak-főalak viszony életképszerűvé válásának folyamatát jelzi. A talapzat két oldalára az Állambölcsesség és a Honvédelem allegorikus alakja került.⁶⁸ A hátsó oldalra a szobrász sajátos kiegyezés-allegóriát mintázott. Róna 1929-es visszaemlékezése szerint „hátral egy osztrák és egy magyar ember fognak kezét s fölöttük egy szárnyas géniusz lebeg áldóan... És a sziklából buzog a forró víz, mint a nemzeti fejlődés és az új erő szimbóluma.”⁶⁹ A szobrász tehát a pályázati kiírásnak megfelelően az artézi kutat is beépítette kompozíciójába. „Az emlékmű hátsó lapján egymással kezét fogó attila és frakk igazán mosolyra kényszerít” – írta a Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye.

A téma allegorikus alakokkal ábrázolva nem volt szokatlan a korszak művészetében. Már a császári pár első, 1857-es magyarországi látogatása alkalmából készült osztrák kiadású emléklapon, Vinzenz Katzler litográfiáján⁷⁰ is látunk hasonlót. A sokszorosított grafikai lap felső részén Ferenc József és Erzsébet portréja fölé angyalok emelik a magyar koronát, az országalmát és a kardot a kétfejű sas tartja. Kétoldalt Szent István és Szent László koronás alakja tűnik fel, alattuk az egykori koronázó város, Pozsony, illetve Esztergom látképe. Lejjebb pest-budai városkép kapott helyet, középen a Dunával és a Lánchíddal. A városok ábrázolása előtt két allegorikus nőalak fog kezét: a baloldali mutató gesztusával az uralkodópárra hívja fel társnője figyelmét. A fejükön viselt falkorona a hagyományos újkori európai

⁶⁴ A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9–10. (másolat), fol. 293.

⁶⁵ Fittler: *Az Andrássy-szobor pályaművei*, 193.

⁶⁶ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁶⁷ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.; Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 239.

⁶⁸ Kovács: *Gróf Andrássy Gyula szobra*, 718.

⁶⁹ Róna: *Egy magyar művész élete*, 644.

⁷⁰ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 59939

ikonográfia antik eredetű tradíciója alapján városokként értelmezné őket – ezt erősítené a városkép alatti elhelyezésük is –, a lábuknál látható címerek miatt azonban valószínűbb, hogy inkább Ausztria és Magyarország megszemélyesítői. Legalul Ferenc József jelmondata: *Viribus unitis* (Egyesült erővel). A két szélen allegorikus alakok üdvözlnek az uralkodópárt, kettőjük magyaros ruhában: balról Kereskedelem, Ipar és Mezőgazdaság, jobbról Költészet, Művészet és Tudomány. A kézfogás gesztusa a köztéri szobrászatban is megjelent kiegyezés-allegóriaként. Deák Ferenc budapesti emlékművének egyik allegorikus csoportja antik lepelruhás, szakállas idősebb férfialakot ábrázol, aki két ruhátlan, fiatal fiú kezét fonja össze. A két alakot a lábuknál elhelyezett címerpajzsok Ausztriaként, illetve Magyarországgént értelmezik. A Róma alkotásával kapcsolatban megfogalmazott kritika oka valószínűleg az volt, hogy míg a két birodalomrész kibékülése allegorikus alakokkal ábrázolva az 1890-es években akár monumentális formában is lehetséges lett volna, addig Róma kortársi alakokkal, egyfajta „reális allegóriaként” jelenítette meg azt.⁷¹

Zala és Schickedanz a szoborhoz nagyszabású építészeti keretet is tervezett. A hasábos talapzatra állított lovas szobrot félköríves terasz vette volna körül, amelyet az ív mentén kettős oszlopokkal kialakított, árkádos kolonnád szegélyezett volna. A szobor posztamensét a teraszhoz felvezető lépcső középvezetékében állították volna fel. Az árkádsor két szélére, a pilérek elé egy-egy allegorikus nőalak szobrát szánták az alkotók.⁷² A bírálóbizottság csak a szobrászati részt díjazta, mert nem tartotta feladatának, hogy megoldja az Andrássy út végének építészeti lezárását. Mivel azonban több pályamű, így a díjnyertes alkotás is nagyszabású architektúrával dolgozott, megfogalmazták az út építészeti lezárásának alapelveit. Eszerint a szobrot talapzattal együtt teraszra kell állítani, a tér építészeti és kertészeti kialakítását pedig úgy kell elvégezni, hogy az a szobor művészi hatását emelje.⁷³ A Végrehajtó Bizottság következő ülésén a szobor épített környezetének megtervezésére Hauszmann Alajos bizottsági tagot javasolta,⁷⁴ amit az Emlékbizottság november 26-án el is fogadott. A terasz hatását a helyszínen felállított deszkamoddellal tervezték kipróbálni. Mindenesetre az emlékművel kapcsolatban kikötötték, „hogy az körülbelül 200.000 frtnál többbe ne kerüljön, s amennyiben lehetséges, az államalapítás ezredévi ünnepéjére elkészüljön”.⁷⁵

Az év legvégén azonban a tér rendezési tervében komoly fordulat – illetve bizonyos értelemben a pályatervhez való visszatérés – következett be. Egy hónappal az Emlékbizottság ülése után a *Vasárnapi Ujság* arról számolt be, hogy Zala és Schickedanz a bizottság útmutatása alapján elkészítette a szobor építészeti keretének módosított tervét. A cikk szerint a pályázati tervhez képest – amelynek építészeti részét, egyáltalán a tér markáns architektúrával való beépítését, mint láttuk, a bíráló bizottság korábban elvetette – a terasz alacsonyabb lett, a félköríves kolonnád két negyed körívre bomlott, és közelebb került a Városligeti-tóra tervezett híd hídfőjéhez. A negyed körívek origóiba egy-egy vízmedence került.⁷⁶

⁷¹ A Courbet-i értelemben vett reális allegória fogalmáról lásd: Hoffmann, Werner: *A földi paradicsom: 19. századi motívumok és eszmék*. Budapest, 1987. 9–15.

⁷² Az emlékműterv építészeti keretéről bővebben lásd: Gábor Eszter: *Az ezredéves emlék. Schickedanz Albert millenniumi emlékmű koncepciójának kialakulása*. Művészettörténeti Értesítő, 32. évf. (1983) 4. sz. 202–204.; *Schickedanz Albert*, 108–110.

⁷³ A bíráló bizottság jegyzőkönyve, 1893. október 9–10. (másolat), fol. 293–294.

⁷⁴ Podmaniczky Frigyes felirata Wekerle Sándor miniszterelnöknek, 1893. október 22. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1893 – IX – 1633) fol. 290 / 306.

⁷⁵ Az Emlékbizottság harmadik ülésének jegyzőkönyve, 1893. november 26. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1893 – IX – 1633) fol. 335–339. 338–339.

⁷⁶ Gr. Andrássy szobra és Zala György. Vasárnapi Ujság, 40. évf. (1893) 53. sz. 908.

A cikk leírásával megegyező terv Schickedanz és Cathry Szaléz aláírásával, „TERVEZET: A MILLENNIUMI KIÁLLÍTÁS FŐBEJÁRATA mint melléklet a CATHRY SZ. és FIA „ANDRÁSSY ÚT-NÁDORSZIGETI KÖZÚTI HÍD” AJÁNLATÁHOZ” szöveggel, 1893. december 20-i dátummal maradt fenn. A hídpályázatról szóló és Cathry tervét is bemutató újságcikkek mindenesetre nem említik Schickedanz nevét.⁷⁷ Elképzelhető, hogy a módosított terv – el-lentétben a *Vasárnapi Ujság* értesülésével – nem a bizottság felkérésére készült, hanem Zala és Schickedanz saját kísérlete volt arra, hogy a bíráló bizottság által elvetett építészeti keretet – módosított formában ugyan – a Városligeti-tavon átívelő híd létesítésével összekapcsolva mégis megvalósíthassák. Az Andrássy- emlékmű módosított terve a később ugyannerre a helyre, ugyancsak Schickedanz és Zala által tervezett Millenniumi emlékmű közvetlen kom-pozicionális előzményének tekinthető. Ez utóbbi formailag az emlékműterv háromszoros méretűre nagyított, továbbfejlesztett variációjaként fogható fel.⁷⁸

Máig tisztázatlan, pontosan hogyan született a millenniumi emlékmű ötlete, és hogyan döntöttek a tervezett Andrássy-szobor új helyszínéről. Wekerle Sándor miniszterelnök 1894. január 28-án már ugyanarra a helyszínre a millenniumi emlékmű ötletét terjesztette elő a Parlamentben.⁷⁹ Úgy tűnik, az emlékműről már a gondolat születésétől kezdve az építész-szobrász párossal egyeztetett, akiknek végül – nagy felháborodást keltve – közvetlenül, pá-lyázat nélkül juttatta a megbízást. Schickedanz és Zala ekkor már több közös munkát is a háta mögött tudhatott: az Andrássy-szobor pályaművén túl az építész tervezte Zala 1893-ban, a budai Dísz téren felállított Honvédelem emlékművének talapzatát,⁸⁰ 1890 végén pedig kö-zös tervvel indultak a Szabadságharc-emlékmű tervpályázatán.⁸¹ A *Budapesti Hírlap* 1893. augusztusi tudósítása szerint Wekerle akkor „kínálta meg” Zalát az emlékmű elkészítésével, amikor modellt ült a szobrásznak. „Hajlandó volna megcsinálni a millennium apoteozisát?” – kérdezte. Zala beszámolója szerint ekkor előzetesen megállapodtak az árról, illetve abban is, hogy az emlékműnek 1894. elejére kell elkészülnie. A helyszínnel kapcsolatban ekkor még nem hangzott el konkrétum, de Zala a lap riporterének kérdésére azt felelte, hogy az Alagút fölé szánja.⁸² Ezzel szemben Beck Ö. Fülöp visszaemlékezése szerint – aki pályája elején raj-zolóként dolgozott Schickedanz mellett – a miniszterelnök és az építész találkozáskor pat-tant ki az emlékmű gondolata.⁸³ Az 1894. januári előterjesztés során Wekerle már hivatko-zott arra, hogy az emlékműhöz többféle előzetes tervvariánst készítettett. Gábor Eszter sze-rint az első fennmaradt, a miniszterelnök leírásával nagyjából összeegyeztethető Schicke-danz-tervek még 1893 végén készülhettek.⁸⁴ Az *Építő Ipar* 1894. február 21-én már arról tudósított, hogy az Andrássy-emlékművet nem az eredetileg tervezett helyen fogják fel-

⁷⁷ A problémáról bővebben lásd: Gábor: *Az ezredéves emlék*, 202–204.; *Schickedanz Albert*, 118. (Kat. 30.)

⁷⁸ Erre először Gábor Eszter hívta fel a figyelmet. Gábor: *Az ezredéves emlék*, 202–204.

⁷⁹ Gábor: *Az ezredéves emlék*, 205.

⁸⁰ Zala 1889-ben eredetileg Lechner Ödönrel pályázott. Nem ismert, végül miért Schickedanz kapott megbízást. *Schickedanz Albert*, 102. (Kat. 23.)

⁸¹ *Schickedanz Albert*, 102–104. (Kat. 24.)

⁸² *A millennium apoteozisa*. Budapesti Hírlap, 13. évf. (1893) 236. sz. (augusztus 27.) I. melléklet. A forrásra először Szatmári Gizella hivatkozott. Szatmári: *Fény és árnyék*, 30. Az Alagút fölötti te-rületen 1902-ben merült fel ismét emlékmű felállításának gondolata, amikor az Erzsébet királyné-szobor helyszínéket a Szent György teret jelölték ki. A pályázók – köztük a Bálint Zoltán és Jámor Lajos építésszel induló Zala is – a tér keleti szélére helyezték volna az emlékművet, és a Várhegy oldalát is bevonták volna a kompozícióba.

⁸³ Gábor: *Az ezredéves emlék*, 204., 213.

⁸⁴ *Schickedanz Albert*, 142–144. (Kat. 38., 38.1.)

állítani, mert „a kormány az Andrássy út torkolata előtt a millennium megünneplése céljából nagyobb szabású műalkotást tervez”.⁸⁵

A Végrehajtó Bizottság 1894. március 14-i ülésén meglepő módon – az Emlékbizottság által 1893 novemberében elfogadott tervnek megfelelően – továbbra is az Andrássy szobor Andrássy út végi elhelyezése és a nagyszabású architektúra nélküli terasz témája került napirendre. Hauszmann bemutatta a környék rendezésének és a talapzatot körülvevő terasz kialakításának tervét. A területrendezés a tervezett híd eltolását is magában foglalta – ezt a millenniumi kiállítás igazgatóságának delegált tagjai is elfogadták. Hauszmann tervét a jegyzőkönyv tanúsága szerint Zala is helyeselte – noha valószínűleg úgy vett részt az ülésen, hogy mind ő, mind a bizottság tagjai tisztában lehettek már azzal, hogy erre a helyszínre Wekerle más emlékművet tervez. Az árak és tiszteletdíjak tárgyalása után arról hoztak döntést, hogy Schickedanz Albertet bízzák meg a talapzat és a terasz részletes terveinek kidolgozásával.⁸⁶

Megkezdődtek a szerződés-kötés előkészületei. Egy miniszterelnökségi előadói íven, amely a Podmaniczky által előzetes jóváhagyásra benyújtott szerződéstervezetre válaszoló miniszterelnöki leirat fogalmazványát is tartalmazza, utólagos feljegyzés tudósít arról, hogy a szobrász tiltakozott az ellen, hogy a szerződésben az emlékmű helyéül az Andrássy út vége legyen megjelölve: „*Pro domo*. Zala maga itt járt ápr. 11^{én}. Aggálya van a 7. pont ellen mely a szobor helyéül határozottan az Andrássy út végét jeleli meg. – Ő oda az ezredévi emlékmű felállítását tervezi.”⁸⁷ Meglepő módon a Végrehajtó Bizottság április 16-án az Andrássy úti helyszínre kötött szerződést a szobrásszal. Ebben Zala vállalta a nyertes pályamű alapján egyharmad nagyságú vagy életnagyságú modell készítését talapzattal és domborművekkel. Ezek bemutatása után köteles volt az öntéshez szükséges, két és feles életnagyságú mintákat szintén gipszből elkészíteni, majd azokat öntésre átadni. A mintákat a szerződés kézhez vételétől számított három éven belül – tehát 1897 áprilisáig – kellett volna elkészítenie. A szobrászt munkájáért 75 000 forint honorárium illette.⁸⁸

A helyszín kérdése azonban korántsem zárult le. Egy másik miniszterelnökségi előadói íven olvasható, április 19-ei keltezésű feljegyzés szerint „Zala György szobrász nálam járt és azt mondta, hogy Miniszterelnök úr ő nm. hajlandó volna a szerződést oly értelemben jóváhagyni, hogy a szobor helyének megállapítása ne tekintessék kötelezőnek”.⁸⁹ Végül a Végrehajtó Bizottság 1894. december 17-i ülésén született végleges döntés az emlékmű új helyének kijelöléséről. Mivel a miniszterelnök leiratában utalt arra, hogy az Andrássy út végét a millenniumi emlékmű helyéül jelölték ki, a bizottság a szobor áthelyezésének kérdését tárgyalta. „A bizottság a szobor újabb helyéül az új országház körül alakítandó teret hozza javaslatba, ami ellen Zala György szerződött szobrásznak nincs észrevétele.” Mivel a tér végleges rendezési terve még nem volt készen, a szobor pontos elhelyezéséről nem hoztak döntést. Azt tervezték, erről úgy fognak majd dönteni, hogy a gipszmintát próbaképp a tér különböző pontjain állítják fel. A bizottság felvetette, hogy ha a szobor a déli homlokzat elé kerülne, akkor az északi homlokzat elé tervezett kazánházat – amelynek az épülethez közel helyezését

⁸⁵ Idézi: Gábor Eszter: *Schickedanz Albert építőművész*. In: *Schickedanz Albert*, 38.

⁸⁶ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1894. március 14. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1894 – III – 423) fol. 241-246.

⁸⁷ *Miniszterelnökségi előadói ív, 1894. április*. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1894 – III – 423) fol. 247.

⁸⁸ *Szerződés, 1894. április 16. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1902 – XVII – 850) fol. 416-418.

⁸⁹ *Miniszterelnökségi előadói ív, 1894. április*. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1894 – III – 423) fol. 250.

amúgy is elhibázottnak tartották – máshol kellene felépíteni, hogy oda később szintén lovas szobor jöhessen.⁹⁰ Az utóbbi helyre később, 1934-ben gróf Tisza István miniszterelnök emlékműve került – Zala és Orbán Antal közös alkotása. Az Emlékbizottság 1895 májusában – miután megismerte a Végrehajtó Bizottság decemberi jegyzőkönyvét – a szobrasszal való egyeztetés és a Végrehajtó Bizottság által tervbe vett szoborpróbák lefolytatása nélkül úgy döntött, hogy a szobor „az új országház déli részén a Duna mentén alakítandó térre helyeztessék”.⁹¹

Úgy tűnik azonban, Zala nem a déli homlokzat előtti térre gondolt, amikor beleegyezett a szobor áthelyezésébe. A Végrehajtó Bizottság július 8-i ülésén kijelentette, hogy a határozatot tudomásul nem veheti, és sajnálatát fejezte ki, amiért a döntést egyrészt a meghallgatása nélkül, másrészt a december 17-i ülésen tervbe vett szoborpróbák megtartása nélkül hozták meg. Úgy vélte, a szobor a főhomlokzat középtengelyébe való. Azt ígérte, erről írásbeli beadványt is fog készíteni, és kérte a Végrehajtó Bizottságot, hogy azt terjessze majd az Emlékbizottság elé. A Végrehajtó Bizottság nem értett egyet Zala elhelyezési javaslatával. Véleményük szerint a tér szabálytalan alakja és a ferdén beletorkolló utcák miatt az emlékmű ezen a helyszínen nem érvényesülne kellőképp, ráadásul a főbejárat előtt közlekedési akadályt is képezne. A Végrehajtó Bizottság hivatkozott arra, hogy Zala a december 17-i ülésen beleegyezett, hogy a szerződés annyiban fog módosulni, hogy a szobor nem az Andrássy út végére, hanem a Parlament mellé kerül. Zala erre kijelentette, hogy ha a bizottság mereven ragaszkodik álláspontjához, akkor azelőtt meghajol, de magáról a művészi felelősséget elhárítja.⁹²

A szobrász hozzákezdett az emlékmű mintázásához, de nem a szerződésben rögzített határidők szerint haladt. Podmaniczky 1897. február 24-én arról tájékoztatta gróf Bánffy Dezső miniszterelnököt, hogy előző nap felkereste Zalát a műtermében. Az öntéshez szükséges modellek elkészítésének határideje ugyan 1897. április 25. – a szerződés kézhezvételétől számított harmadik év vége – volt, de Podmaniczky látogatásakor még a kisebb modellek sem voltak készen.⁹³ A szobrász a millennium körüli elfoglaltságaira és betegségére hivatkozott, és az év végéig kért haladékot. A szobrot továbbra is a főhomlokzat elé szánta, és azt ígérte, ennek okait írásban fogja előterjeszteni.⁹⁴ Április 18-án beadványt intézett a miniszterelnökhöz mint az Emlékbizottság elnökéhez. Ebben nehezményezte az elhelyezéssel kapcsolatos döntést és a döntés meghozatalának módját. „Nagyságodnak hivatali elődje Dr. Wekerle Sándor Ő Excellenciája alatt [...] csak elvben lett elfogadva, de nem finalizálva, hogy az Andrássy-szobor az új országház előtt legyen felállítva. Érdemleges határozatot hozni a hely precíz kijelölésével nem lehetett, minthogy a tér még teljesen el lett foglalva az új országház építésének segédépületeivel” – érvelt, és ez valóban megfelelt a Végrehajtó Bizottság 1894. decem-

⁹⁰ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1894. december 17. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1894 – III – 423) fol. 267-272.

⁹¹ *Az Emlékbizottság negyedik ülésének jegyzőkönyve, 1895. május 7. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1895 – VIII – 1563) fol. 213-216.

⁹² *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1895. július 8. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1895 – VIII – 1563) fol. 219-221.

⁹³ Borbás György erősen apologetikus monográfiájában ezzel szemben a következőt írja: „Sikerült tehát a művésznak az 1894. április 28-án megkötött szerződésben előírt három éven belül teljesíteni a nagyszabású feladatot. A kész szobor 1895. március 5-től egy faház végelmében várta az avatást.” Borbás: *Zala György*, 41. Borbás tévedéseinek forrása ismeretlen. A szerző a későbbiekben nem oldja fel, miért kellett volna több mint tizenegy évet várni a szobor elkészülésétől az avatásig.

⁹⁴ *Podmaniczky Frigyes felirata Bánffy Dezső miniszterelnöknek, 1897. február 24.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1897 – IV – 1382) fol. 171 / 176.

beri ülésén elhangzottaknak. „Nem is képzelhettem másképen, mint hogy más helyre gondolni sem lehet, mint az országház keleti homlokzata főkiugrásának tengelyébe eső térre, vagyis az országház főbejárata és a Nádor-utca közt elterülő helyre: mint az egyedül alkalmasra” – folytatta. Igaz, az említett ülésen, amelyen a szobrász is részt vett, komolyan szóba került a déli homokzat előtti elhelyezés, majd az Emlékbizottság 1895 májusában végleg emellett döntött. Zala levelében arról panaszkodott, hogy a Végrehajtó Bizottság a megelőző három évben nem követte figyelemmel munkája haladását, és csak néhány héttel korábban (a valóságban legkésőbb közel két évvel korábban, 1895. július 8-án), a bizottság gyűlésén értesült a véglegesen megállapított helyről. Eközben a szobron úgy dolgozott – írta –, hogy azt hitte, az a főhomlokzat elé kerül. Jogosan vetette fel azonban azt, hogy egy köztéri szobor esetében az elhelyezés, a környezethez való viszony alapvető fontosságú, illetve, hogy az általa továbbra is alkalmatlannak tartott új helyszínnel kapcsolatban számos kérdés továbbra is tisztázatlan: „Hátra van még a kérdéseknek egész sora a t. végrehajtó bizottság helykijelölésével kapcsolatosan: mily irányban álljon majd a lovasszobor? – mi szolgáljon háttéréül? – milyen az aránya a háttérhez? – és milyen a nagyságának aránya a térhez? – milyen az összhatása a térrel egyetemben?” Azt kérte, hogy a kérdés eldöntésére próbaképp állítsák majd fel a tér különböző pontjain a szobor gipszmintáját.⁹⁵ A Végrehajtó Bizottság jogosnak ítélte Zala kérését az elmaradt szoborpróbákkal kapcsolatban, ezért 1897. április 26-i ülésén úgy döntött, hogy ha a lovas szobor nagymintája elkészül, sort kerítenek rá. A szobrász ekkor az egyharmad méretű modellt 1897 végére, a végleges nagyságú mintát 1898 őszéig ígérte.⁹⁶ A kisebb modell azonban még 1898 áprilisának elején sem volt készen – Zala a megfelelő lómodellek hiányára hivatkozott, és két-három hónap további haladékot kért.⁹⁷ Podmaniczky a miniszterelnököt a késedelemről tájékoztatva apatikusan jegyezte meg: „...a dolog ezen állásában, a kényszer kifejtésének nehézségeinél fogva alig marad más hátra, mint bevárni a kívánt újabb határidőt.”⁹⁸ A szobrász valószínűleg nemcsak komoly szakmai presztízse miatt volt „érintetetlen”, hanem azért is, mert ekkorra már több megrendelést is kapott az Andrássy-családtól. 1893-ban Andrássy Géza megrendelésére az egykori miniszterelnök márvány portrédoborművét készítette el két példányban (egy a betléri kastély számára, egyet a tőketerebesi családi kriptába), 1896 előtt pedig Andrássy síremlékét.⁹⁹ Zala Podmaniczky sürgetése ellenére még október közepén sem volt készen az egyharmados modellel, és annak befejezését hat-nyolc héten belül ígérte.¹⁰⁰ Podmaniczky egy évvel később erélyes hangú levélben vonta kérdőre a szobrászt a határidők többszöri be nem tartása miatt, és nyolc napon belüli választ várt arra, készen van-e a minta, és mikor terjeszti azt a szobrász a bizottság elé.¹⁰¹ Zala válaszában 1899 decemberére ígérte a kisebb gipszminta átadását. „Annak utána haladéktalanul hozzá fogok a nagy szobor elkészítéséhez, annál inkább mert

⁹⁵ Zala György beadványa Bánffy Dezső miniszterelnöknek, 1897. április 18. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1897 – IV – 1382) fol. 187–190.

⁹⁶ A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1897. április 26. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1897 – IV – 1382) fol. 191–193.

⁹⁷ Zala György levele Podmaniczky Frigyesnek, 1898. április 4. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1898 – XVIII – 226) fol. 142.

⁹⁸ Podmaniczky Frigyes jelentése Bánffy Dezső miniszterelnöknek, 1898. április 7. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1898 – XVIII – 226) fol. 141.

⁹⁹ Szatmári: *Fény és árnyék*, 118, 120.

¹⁰⁰ Podmaniczky Frigyes jelentése Bánffy Dezső miniszterelnöknek, 1898. október 25. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1898 – XVIII – 226) fol. 160.

¹⁰¹ Podmaniczky Frigyes levele Zala Györgynek, 1899. október 20. (hivatalos másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1899 – XVIII – 14565) fol. 132.

akkorra megszűnik az eddig létezett legfőbb akadály: az alkalmas nagy műterem hiánya, a mennyiben december havában elfoglalhatom ujonnan e célra épült nagy műhelyemet” – ígérte.¹⁰² Zala az év legvégére végre valóban elkészült a lovas alak és a domborművek egyharmados mintáival. A végrehajtó bizottság, miután megtekintette azokat a szobrász Nyugati pályaudvar területén álló ideiglenes műtermében, úgy vélte, az avatásnak a Parlament 1902 tavaszára tervezett átadásáig kell megtörténnie. Zala a lovas figura nagymintáját 1900 augusztusára, a domborművét az év végére ígérte. Így augusztusra tűzték ki a szobor végleges helyét eldöntő szoborpróbákat, amit az Emlékbizottság egyes tagjainak elfoglaltságai miatt később októberre módosítottak.¹⁰³ Végül úgy döntöttek, megelégszenek azzal, hogy próbaképp ne a gipszmintát, hanem a szobrász rajza alapján készített ácsolt, festett deszkamodellt állítsák fel.¹⁰⁴ Az Emlékbizottság október 31-én tekintette meg a téren a modelleket: a próba után a déli homlokzat előtti felállítás mellett határoztak. Szükségesnek tartották viszont, hogy ha a pénzügyi viszonyok megengedik, kisajátításokkal megnagyobbítsák a teret, a Báthory utcát pedig kiszélesítsék, hogy a szobor jobban érvényesülhessen majd.¹⁰⁵

Zala a szoborpróbák után – miután a miniszterelnök erre felszólította – beadványban ismertette véleményét a szobor elhelyezésével kapcsolatban. Továbbra is a főhomlokzat előtti felállítás mellett érvelt, felvetve azt a lehetőséget is, hogy esetleg a főhomlokzat két oldalszárnyának egyike előtt állítsák fel a szobrot, egy későbbi szimmetrikus párral számolva.¹⁰⁶ Zala megérte még, hogy ezt a koncepciót az 1920-as, 1930-as években – miután a Kossuth-szobor pályázata során ismét felmerült annak kérdése, célszerű-e nagyszabású emlékművet állítani a főhomlokzat középtengelyébe –, a Kossuth-, illetve a Rákóczi-emlékművel valószínűsítették meg. A déli homlokzat előtt tervezett felállítással szemben Zalának esztétikai kifogásai is voltak. Többek közt a Víziváros lesújtó látványával érvelt: „... mintegy a ló farkából kinőve mered [majd] az égnek a túloldali nagy gyárkémény silhouetteje és a száz meg száz egyforma ablakokkal áttört, szürke malomfal unalmas homlokzata.”¹⁰⁷

1900. november 26-án a Magyar Mérnök- és Építész Egylet ülést tartott, közel száz mérnök és építész részvételével. A téma az Andrássy-szobor elhelyezése volt. Ismét elhangzott az az ellenérv, hogy az épület tengelyébe állított lovas szobor csak még jobban hangsúlyozná azt a városrendezési hibát, hogy az Alkotmány utca ferde szögben torkollik a Kossuth-térbe. „Sándy Gyula építész mutatta be a nagyméretű helyszínrajzot, amelyet az új országházról és környékéről rajzolt s kifejezte abbeli meggyőződését, hogy a parlament épületét szerencsétlenül helyezték el, illetve, hogy környékét igen rosszul szabályozták. Akkoriban, amikor az országháza épült, még jóformán tabula rasa volt körülötte s ha főtengeyének irányában a mai alkotmány-utcának megfelelő utat vezettek volna a váci-körútig [a mai Bajcsy-Zsilinszky

¹⁰² Zala György levele Podmaniczky Frigyesnek, 1899. október 23. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1899 – XVIII – 14565) fol. 133.

¹⁰³ A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1899. december 28. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1900 – XIX – 146) fol. 88-90. Az Emlékbizottság ötödik ülésének jegyzőkönyve, 1900. február 4. MNL OL, K 26 1906 – XXX – 128. (1900 – XIX – 146) fol. 94-95.

¹⁰⁴ A szűkebb Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1900. október 1. (hivatalos másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1900 – XIX – 146) fol. 109-110.

¹⁰⁵ Az Emlékbizottság hatodik ülésének jegyzőkönyve, 1900. október 31. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1900 – XIX – 146) fol. 120-121.

¹⁰⁶ Zala György beadványa Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1900. november 12. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1900 – XIX – 146) fol. 125 / 128.

¹⁰⁷ Uo. fol. 125. A szobor felavatása környékén készült felvételek tanúsága szerint a budai Duna-sor – különösképp a gőzmalom épülete – valóban meglehetősen ipari jellegű háttérrel adott a szobornak.

útig – megjegyzés tőlem, B. D.], a Podmaniczky- és nagymező-utca sarkán az utcáknak ötágú csillaga keletkezett volna, amelynek középpontjáról pompásan beláthatnának minden utcába s különösen ez a másik alkotmány-utca gyönyörűen záródnék be a szabályosan elhelyezett parlament-épület középrészével, kupolájával. A mostani alkotmány-utcán végig nézve, nem látunk egyebet, mint a ferdén elhelyezett főbejárókat, míg a grandiózus kupola alig érvényesül. [...] A másik tervezett megoldás, a déli homlokzat előtt, a kiküldött bizottság által javasolt ponton azért nem szerencsés, mert a túlságosan közel van a parlament épületéhez és mert a Báthory-utca folytatásának irányába esik, amelyben tudvalevőleg előbb vagy utóbb Duna-hídat fognak építeni.”¹⁰⁸ A legnagyobb sikert Palóczy Antal javaslata aratta, aki – a Zala beadványában felvetett megegyezően – két szimmetrikusan elhelyezett lovas szobor felállítását ajánlotta. Pirovits Aladár azt vetette fel, hogy a szobor párdarabja Batthyány Lajos emlékműve lehetne, amit véleménye szerint az Újépület, azaz Batthyány kivégzőhelyének közelsége amúgy is indokolt volna. Az ülés résztvevői mindenesetre úgy vélték, a Parlament körüli tér – szabálytalansága miatt – alapvetően nem alkalmas lovas szobor felállítására.¹⁰⁹ Palóczy az *Építő Ipar* hasábjain is kifejtette nézeteit. Sándy kritikáján túl a térrel kapcsolatban annak adott hangot, hogy az „nincs művészileg megkomponálva. Nincs benne a méretek összhangja, szabálytalan, legnagyobb hibája az, hogy nincs orientálva, kiképezve és mérlegelve az országház fekvéséhez és alakjához képest. Az országház terébe épp az országház helyzete nem illik bele! Ezen a hibán utólagosan már mi sem segít. De épp e hibának következménye, hogy Gróf Andrássy Gyula lovasszobrát nem lehet odahelyezni a parlamentház tengelyébe, a főkapuzat elé, a hogy azt a nagy férfit megdicsőítő szándék, a megemlékezés hazafias kegyelele megkívánná.” Úgy vélte, az emlékműnek a főbejárat tengelyében történő elhelyezése gyakorlati szempontból se lenne jó, mivel azzal, hogy az a legkeskenyebb részén vágná ketté a teret, közlekedési akadályt is képezne.¹¹⁰ December 18-án Széll leiratban értesítette Podmaniczkyt Zala beadványáról. A szobrász kérését nem tartotta teljesíthetőnek, bár hozzátette: „Zala György érvelésének némi jogosultságát nem tagadhatom”. A két szimmetrikus lovas szobor ötlete ellen azt vetette fel, hogy Andrássy emlékművének nincs megfelelő párdarabja, s a két szobor helyére szökőkutakat terveznek, amelyek a Parlament már megépült szellőzőit fogják takarni.¹¹¹ A felállítás helyével kapcsolatban – bár személy szerint az eredetileg tervezett helyet, az Andrássy út végét tartotta volna a legmegfelelőbbnek – végül hozzájárult az Emlékbizottság döntéséhez.¹¹²

Az immár véglegesnek tekintett helyszín ismeretében a Végrehajtó Bizottság hozzálatott a Parlament déli homlokzata előtti tér rendezéséhez. A térbe torkolló Báthory utca kiszélesítésének kérdését a talapzat végleges méretének megállapításáig függőben hagyták.¹¹³ Tárgyalták Zala folyamatos határidő-túllépéseit, és megbízták Hauszmann Alajos és Bakos János bizottsági tagokat, hogy a határidőkkel kapcsolatban tárgyaljanak a szobrásszal, és

¹⁰⁸ Az Andrássy-szobor elhelyezése. Az építész-egylet véleménye. Pesti Hírlap, 22. évf. (1900) 328. sz. (november 28.) 5. Az ülés más résztvevői valószínűtlennek tartották, hogy erre a helyre híd épüljön.

¹⁰⁹ Az Andrássy-szobor elhelyezése, 5.

¹¹⁰ Palóczy Antal: Gróf Andrássy szobra és az Országház tere. Építő Ipar, 24. évf. (1900) 52–1251. sz. 313.

¹¹¹ Széll Kálmán miniszterelnök leirata Podmaniczky Frigyesnek, 1900. december 18. (fogalmazvány) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1900 – XIX – 146) fol. 124 / 130.

¹¹² Uo.

¹¹³ Ezt a tervet később elejtették, mert Zala úgy döntött, kisebb talapzatot tervez, mint amekkora a szoborpróban szerepelt. A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. március 12. (másolat) MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 7–8.

figyelmeztessék arra, hogy ha nem tartja be azokat, „a végrehajtó bizottság az ügy tovább nem kockáztatható komoly érdeke által hajtva kénytelen volna a szerződés felbontása iránt lépéseket tenni”.¹¹⁴ 1901. március 10-én Podmaniczky pótszerződést kötött Zalával, amely a végleges helyszínen kívül azt is rögzítette, hogy a szobrászt megbízzák a talapzat tervezésével, építésének művezetésével és a munka felülvizsgálatával.¹¹⁵ A posztamenst végül Foerk Ernő építész tervezte, aki az emlékmű iratai között először az Végrehajtó Bizottság 1901. szeptember 28-i ülésének jegyzőkönyvében jelenik meg mint a talapzat művezetését ellátó Zala „általá bejelentett helyettese”.¹¹⁶ A *Vasárnapi Ujság* ekkori tudósításában Foerkre már a talapzat tervezőjeként hivatkoznak.¹¹⁷ A pótszerződésben foglaltak szerint a posztamens tervrajzát és makettjét 1901. május 1-ig, a részletes kiviteli terveket június 1-ig, a lovas alak nagymintáját július 1-ig, a domborművek és az országcímer mintáját 1902. január 1-ig kellett a bizottságnak bemutatni. A szerződésbe egy olyan új pont is bekerült, amely szerint, ha Zala nem tartja be a vállalt határidőket, a bizottság jogosult azt egyoldalúan felbontani.¹¹⁸ Zala a megállapított határidőhöz képest egy hónappal később, június 10-én jelezte, hogy az új talapzat terve elkészült, és azt a bizottságnak be is mutatta. A posztamens kiviteli terveit július első felére ígérte.¹¹⁹ Szeptemberben azonban a domborművek megnagyobbításának ötletével kereste meg a Végrehajtó Bizottságot. Úgy vélte ugyanis, hogy az eredetileg tervezett, 80 centiméteres figurák helyett plasztikusabban kidolgozott, életnagyságú alakok illenének a két és félszeres életnagyságú lovas méretéhez. Ugyanekkor javaslatot tett arra, hogy a talapzat oravicai márványból készüljön, a bizottságot pedig arról kérdezte, a talapzat ornamentikája a posztamens saját kőanyagából vagy bronzból készüljön-e.¹²⁰ A ma ismert talapzattervek valószínűleg a tervezésnek ebből a fázisából származnak. A posztamens mindkét tervlapon három vízszintes zónára tagolódik. A legdominánsabb és legdíszesebb a középső, amelynek hosszoldalait töltik ki a szabályos téglalap alakú, életnagyságú figurákat felvonultató domborművek. A téglány alaprajzú szint sarkait diagonálisan beállított volutás tagok díszítik. A középső zónát klasszikus jellegű, tagozott párkány zárja. A Kiscelli Múzeum korábban publikálatlan tervlapján¹²¹ a talapzatot annak anyagánál sötétebb színű – nyilvánvalóan applikált bronz – ornamentika díszíti. A párkányról a dombormű felső része elé három sorolt elemből álló virágfüzérosor lóg le. A voluták felületét ugyancsak applikált bronz füzérek díszítik. A másik tervlapon¹²² az applikációk nem szerepelnek, a párkány „frízét” feltehetően a talapzat anyagából faragott, nagyobb léptékű, a képszek nyújtott téglalap alakú zónájába besimuló, szalagokkal átkötött füzér díszíti.

¹¹⁴ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. február 18. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 9-12.

¹¹⁵ *Pótszerződés, 1901. március 10. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 419-421.

¹¹⁶ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. szeptember 28. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. (1901 – XX – 96.) fol. 68.

¹¹⁷ *Andrássy Gyula szobra. Vasárnapi Ujság*, 48. évf. (1901) 37. sz. 601. Foerk írásos hagyatékát a Kiscelli Múzeum és az Építészeti Múzeum őrzi, ezek kutatása újabb adalékokkal szolgálhat.

¹¹⁸ *Pótszerződés, 1901. március 10. (másolat)*, fol. 419-421.

¹¹⁹ *A szűkebb Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. június 14. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 28-29.

¹²⁰ *Zala György beadványa a Végrehajtó Bizottságnak, 1901. szeptember 6. MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 48-49.*

¹²¹ Budapest, Budapesti Történeti Múzeum Várostitörténeti Osztály, Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 67.227.12.

¹²² Közli: Szatmári: *Fény és árnyék*, 28.

A talapzat új kismintáját, illetve a lovas alak időközben végre elkészült nagymintáját Zala 1901. szeptember 7-én mutatta be az Emlékbizottságnak. A bizottság elfogadta a posztamens új tervét, illetve az alkotóknak azt a javaslatát is, hogy az magyar fehér márványból készüljön – viszont gránit felvezető lépcsőfokokkal. A bizottság úgy döntött, hogy a talapzat ornamentikája is kőből készüljön. Az elfogadott terveket a miniszterelnök átadta Podmaniczkynek, hogy az mielőbb intézkedjen az alapozási és a kőfaragó munkák ügyében. Zala az Emlékbizottság előtt is kijelentette, hogy a domborműveket a talapzat megváltozásának következtében kénytelen megnagyobbítani.¹²³ A szobrász 1904-ben erre hivatkozva az eredeti szerződésben meghatározott és már számára több részletben kifizetett 150 000 koronás honoráriumán felül az ekkorra befejezett Berliini kongresszus-dombormű megmintázásáért további 50 000 korona kiutalását kérte.¹²⁴ Tisza István miniszterelnök végül – Podmaniczky javaslata nyomán – a két domborműért méltányossági alapon összesen 80 000 koronát határozott meg díjazásként, azzal a kikötéssel, hogy az összeg két részletben, kizárólag a két nagymintának a bronzba öntésre való átadása után utalható ki. Podmaniczky ugyanis kitért arra is, hogy mivel „Zala eddigelé az az irányában megállapított határidőket nem tartotta meg s a vele kötött szerződés nemcsak az ott kitűzött 3 év alatt, de további 7 év alatt sem volt lebonyolítható, súlyt óhajtanék fektetni arra, hogy az engedélyezendő újabb díjazás esedékessége úgy legyen megállapítva, hogy Zalának érdekében álljon hátralékos feladatainak minél előbb megfelelni”.¹²⁵ Ezt követően megindult a talapzat alapozási és kőfaragómunkáinak előkészítése és lebonyolítása.¹²⁶

Az emlékmű bronzba öntését egy tragikus kimenetelű rágalalmazási ügy árnyékolta be.¹²⁷ A Végrehajtó Bizottság 1901. november 21-i ülésén Ráth György mint a bizottság tagja a Beschorner [Gladenbeck] bronzöntő cég érdekében szólalt fel. A berlini székhelyű vállalat a kevés itteni megrendelés miatt azt tervezte, hogy kivonul Magyarországról. Budapesti fiókjuk azonban azért, hogy fennmaradhasson, állami segélyért folyamodott a kereskedelmi miniszterhez. A miniszter Ráthot kérte fel, hogy járjon közben a Végrehajtó Bizottságnál annak

¹²³ *Az Emlékbizottság hetedik ülésének jegyzőkönyve, 1901. szeptember 7.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 46-47, 50.

¹²⁴ *Zala György beadványa Tisza István miniszterelnöknek, 1904. január 20.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 243.

¹²⁵ *Podmaniczky felirata Tisza István miniszterelnöknek, 1904. február 2.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 240-242. Zala 1905-ben, a Koronázás nagymintájának átadása után a nyolcvanezer helyett továbbra is százezer korona kifizetését kérte. A miniszterelnöknek írt feltevéseiben azt állította, hogy a talapzat és a domborművek megnagyobbítása annak idején Széll Kálmán és a nagybizottság utasítása volt. *Zala György beadványa Fejérváry Géza miniszterelnöknek, 1905. szeptember 27.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 205-207. A vita valószínűleg kompromisszummal zárult, mert 1906 februárjában a tiszteletdíj hátralévő utolsó részleteként negyvenezer helyett ötvenezer koronát utaltak ki. *Utalvány fogalmazványa, 1906. február.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 8 / 11.

¹²⁶ *A Végrehajtó Bizottság 1901. szeptember 28-i és november 21-i ülésének jegyzőkönyve.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 68-70., illetve MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96) fol. 76-81.

A talapzat kőfaragómunkáira Bibel János cégével kötöttek szerződést. *Szerződés, 1902. március 19.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 365-376. A talapzat gránit lépcsőfokaival kapcsolatos munkálatokat Seenger Béla cége végezte. *Szerződés, 1904. december 22. (hivatalos másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 321-322.

¹²⁷ Az ügyről az Andrassy-emlékmű irodalmában először Ligeti Dávid számolt be röviden 2016-os tanulmányában, igaz, az ügyet kiobbantó Titteldorf Aladárra Titteldorfer Alajosként hivatkozott. Ligeti: „Fény nevére, áldás emlékére”, 68.

érdekében, hogy a Beschorner cég kaphassa az Andrássy-émlékmű bronzba öntésére vonatkozó megbízást. A biztosság ezért felkérte Zala Györgyöt és Hauszmann Alajost, hogy a nyilvános közbeszerzés kiírása előtt tájékozódjon a cégnél arról, mennyiért vállalnák az emlékmű öntését.¹²⁸ Három hónappal később Titteldorf Aladár, a Beschorner cég elbocsátott munkatársa¹²⁹ beadványt intézett Széll Kálmán miniszterelnökhöz, amely szerint az 1901-ben Zala kérésére adott, a szobor öntésére vonatkozó, a berlini központ által jóváhagyott, illetve az aktuálisan a cég berlini központja által a Közmunkák Tanácsának adott árajánlat közötti 33 000 forintos különbség visszaélést sejtet.¹³⁰ Szóbeli bejelentésében pedig azt állította, hogy a Közmunkatanács egyik tisztviselőjét megvesztegették, és bizonyos összeget kap a szobor öntési költségeiből. Titteldorf forrásként Zala titkárára, Kerényi Jánosra hivatkozott. A március 19-i szembesítésen Kerényi tagadta, hogy ezt mondta volna,¹³¹ és később rágalalmazása miatt be is perelte Titteldorfot.¹³² Emellett a Közmunkatanács egy tagjának meg-rágalmazása miatt is bűnvádi eljárás indult az elbocsátott tisztviselő ellen.¹³³ A sajtó április 23-án számolt be „az Andrássy szobor botrányáról”. Zala ekkor a *Pesti Hírlap*nak úgy nyilatkozott, az általa kért előzetes, illetve a cég berlini központja által a szoborbizottságnak benyújtott hivatalos árajánlat között valóban jelentős különbség van, viszont szó sincs visszaélésről: Titteldorf rágalmai hátterében az elbocsátott tisztviselő bosszúja áll. Így nyilatkozott Róna József is, aki időközben – a Beschorner-cég ajánlatánál kedvezőbb árral – elnyerte a szobor öntésére vonatkozó megbízást.¹³⁴ Zala néhány nappal később úgy nyilatkozott, a Beschorner ércöntőde a második alkalommal azért adott magasabb árajánlatot, mert a cég rossz helyzetére való tekintettel „illetékes helyről” „félíg tanács, félíg felszólítás jellegű útmutatást” adtak nekik erre.¹³⁵

1905. augusztus 1-jén az Igazságügy-minisztérium arról tájékoztatta Fejérváry Géza miniszterelnököt, hogy a Budapesti Királyi Törvényszék a rágalalmazási ügyet Titteldorf halála miatt megszüntette.¹³⁶ Zala később a Végrehajtó Bizottságnak arra utalt, hogy Titteldorf az ügy végtárgyalása előtt öngyilkosságot követett el.¹³⁷ Gyászjelentése tanúsága szerint „Tittel-

¹²⁸ *A Végreható Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1901. november 21. (másolat)* MNL O, K 26. 1906 – XXX – 128 (1901 – XX – 96.) fol. 81-82.

¹²⁹ A levéltári dokumentumokban és a korabeli sajtóban Tittelfordra hol tisztviselőként, hol művezetőként, hol igazgatóként hivatkoznak. A miniszterelnökhöz intézett beadványát „Beschorner mű-ércöntőde volt tisztviselője / cs. és kir. nyug. Főhadnagy”-ként szignálta. *Titteldorf Aladár beadványa Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1902. február 28.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 352.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ *Titteldorf Aladár beadványa a miniszterelnöknek, 1902. március 20.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 361.

¹³² *Egy szoborügy függeléke.* Magyar Nemzet, 21. évf. (1902) 116. sz. (május 15.) 21.

¹³³ *Széll Kálmán miniszterelnök átirata az igazságügyminiszternek, 1902. május 27. (fogalmazvány)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 425.

¹³⁴ *Az Andrássy-szobor botránya.* Pesti Hírlap 24. évf. (1902) 112. sz. (április 24.) 6.

¹³⁵ *Az Andrássy-szobor botránya.* Pesti Hírlap, 24. évf. (1902) 113. sz. (április 25.) 9.

¹³⁶ *Minisztériumi átirat, 1905. augusztus 1.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 185.

¹³⁷ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1906. március 16. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 17-19. 19.

dorf Aladár Adolf nyug. cs. és kir. főhadnagy” 1905. január 20-án, élete 33. évében, „hosszú betegség után” hunyt el.¹³⁸

1902 márciusában Zala arról tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy a szobor nagymintája a befejezés stádiumában van, és egyben – anyagi helyzetére hivatkozva – azt kérte, előlegként utalják ki a számára a szobor mintázásáért megállapított honoráriumából még hátralévő 30 000 koronát.¹³⁹ A Végrehajtó Bizottság április 4-én ülést tartott Zala műtermében, és átvette az lovas alak nagymintáját. Mivel a domborművek átadási határideje január 1-jén lejárt, de még mindig nem voltak készen, a bizottság újabb határidőket jelölt ki. A berlini kongresszus domborművének új határideje 1902. július 1., a koronázásé 1902. november 1. lett.¹⁴⁰

1902. június 13-án Zala bemutatta a Végrehajtó Bizottságnak a talapzat végleges méretű modelljét, amelyen a korábbihoz képest bizonyos változtatásokat tett.¹⁴¹ A legfontosabb ezek közül – ahogy az a szobrász Podmaniczkynek írt beadványából kiderül – az volt, hogy a korábban szabályos téglalap alakú domborművek felső sarkait lekerekítette, mert derékszögű sarkokkal „a támpillérek kötömege látszólag gyengének mutatkozott volna, a hordképesség külső hatása szempontjából”. A domborművek keretének virágfüzérés ornamentikáját is megváltoztatta, hogy az mind a főalak, mind a domborművek figuráinak léptékéhez harmonikusan illeszkedjen. „Mert ha a főalak arányaiban készül, akkor egy-egy virág akkora lett volna, mint a domborművek alakjainak a feje, ha pedig a domborművek alakjaihoz viszonyítva készülnek, akkor nagyon aprólékos az egész. Ezért oly motivumot kerestem és találtam, mely mind a két arányba művésziesen beleillik.”¹⁴² Ez valószínűleg már a végleges megoldáshoz közeli terv lehetett. A megvalósult talapzaton ugyanis a középső szint és a domborművek az ismert, 1901-re datálható talapzattervekhez képest nyújtottabb arányúak, a

¹³⁸ A gyászjelentés szerint Titteldorf földi maradványait a XVI. helyőrségi kórházban (Hungária körút) egyházi szertartással szentelték be – a kissé szokatlan megfogalmazású jelentés talán az öngyilkosság miatt csak ennek a dátumát közli –, majd a farkasréti katonai temetőben helyezték örök nyugalomra.

¹³⁹ *Zala György beadványa Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1902. március 2.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 358-359. Az előleget eleinte nem akarták megadni. Lásd: MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 356, 357/360. A hónap végén a miniszterelnök felülvizsgálta korábbi döntését, és az előleg kiutalását a szoborminta átvételéhez kötötte. Lásd: MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 378-379. Az összeget végül kiutalták. Lásd: MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 380/383. Mivel Ligeti Dávid az ügyvel kapcsolatban Szatmári Gizella forrásközlésére hagyatkozik – aki válogatásában mindössze Zala beadványát, illetve Podmaniczky feliratát publikálta –, félrevezető módon azt sugallja, hogy a szobrász kérését nem teljesítették. Ráadásul Ligeti az 1902-es beadványt az 1899-es év eseményei előtt ismerteti: a következő bekezdés „A Podmaniczky és Zala közötti csörte 1899. október 20-án folytatódott” mondattal indul. Ligeti: „*Fény nevére, áldás emlékére!*” 67. Ezen felül Ligeti Podmaniczky feliratának ismertetésekor így ír: „Az elnök feljegyzését – betűhű – »NEM«-mel zárta.” Ezzel szemben a felirat szövegében a csupa nagybetűvel írt „NEM” szó nem szerepel, a levél a szokásos záró formulákkal végződik. A tévedés forrása nyilvánvalóan Szatmári Gizella forrásközlése, ahova a „NEM” szó valószínűleg szerkesztési hiba következtében került be. Szatmári: *Fény és árnyék*, 147.

¹⁴⁰ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1902. április 4. (hivatalos másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 385-387.

¹⁴¹ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1902. június 13. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 399-405. Zala ekkori javaslata szerint a talapzatot is ő mintázná, és részben személyesen ő is faragná kőbe, természetesen további honorárium ellenében.

¹⁴² *Zala György beadványa Podmaniczky Frigyesnek, 1902. június 16. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 402-403.

korábban még tagozott párkány a záró elemre redukálódik, a fríz helyére a domborművek felső lekerekítésével keletkezett ívháromszögekből kinőni látszó, organikus hatású levéloramentika kerül. Hasonlóan mintázott dekoráció öleli körül az elülső oldal kartusát és az országcímert is.¹⁴³ Míg a tervlapok még a késői historizmus szellemében fogantak, és alapvetően barokkos karakterűek, addig a végleges posztamens összehatásában egyértelműen szecessziós ízű.

A szoborállítás és a korszak magyar szobrászatának vizuális dokumentumai közül is kiemelkedik az a fotósorozat, amely ekkoriban készült a szobrász műtermében. Jelentőségét az is fokozza, hogy nem papír pozitívokról, hanem eredeti üvegnegatívokról van szó. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének Fotótára két századfordulós (fotós) papírdobozban huszonkét üvegnegatívot őriz.¹⁴⁴ Eredetük ismeretlen, többüket Borbás György publikálta először 1999-es Zala-monográfiájában a gyűjtemény egykori vezetője, „Bánóczy Zsuzsanna ajánlására”.¹⁴⁵ Borbás leltári számokat nem közöl, de a leltárkönyvekben sikerült rájuk akadni. A Fotótár IX. leltárkönyvének 430. oldalán „Zala elfekvő” megjelöléssel szerepelnek. Az anyag két kisebb méretű portrét és húsz darab azonos méretű, szobrászműtermében készült felvételt tartalmaz. A képek egyértelműen Zala műtermében készültek, Borbás szerint egy alkalommal, bár erre valószínűleg csak a tárolás módjából és az azonos méretből következtethetett. Borbás szerint „az Andrássy-szobor műtermi szemléje idején”, azaz 1901. szeptember 7-én keletkeztek.¹⁴⁶ Erre vonatkozólag azonban semmilyen forrást nem találtam, és valószínűleg Borbás sem ismert ilyet. Biztosan csak annyi jelenthető ki, hogy azok a fotók, amelyeken az Andrássy-szobor nagymintája szerepel, a nagyminta elkészülte és annak öntödébe szállítása között keletkeztek. A minta azonban a szeptember 7-i szemlén még csak „ugyszólván teljesen” volt kész, átvételére 1902. április 4-én kerül sor, az öntödébe pedig csak novemberben szállították. A fotók pontosabb datálásához a fotókon látható szobrok keletkezéstörténetének pontosabb ismeretére lenne szükség, elsősorban Zala számlakönyve¹⁴⁷ és a Millenniumi emlékmű levéltári anyaga alapján. Annyi azonban biztosan kijelenthető, hogy a képek nem egy alkalommal készültek.¹⁴⁸

¹⁴³ Az emlékműre eleinte az Andrássy-címert szánták, viszont bizonytalanok voltak, eszmeileg helyese, hogy az állam által emelt emlékműre családi címer kerüljön. *Az Emlékbizottság ötödik ülésének jegyzőkönyve, 1900. február 4.*, fol. 94.

¹⁴⁴ Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézet Fotótár, ltsz. 63.892-63.911.

¹⁴⁵ Borbás: *Zala György*, 53., 119.

¹⁴⁶ Borbás: *Zala György*, 53. „A jószemű fotográfus szemléletes felvételsorozata révén szinte eleven részesei lehetünk a bizottsági szemlének.” Borbás: *Zala György*, 41. A szerző tévesen szeptember 6-át említi a szemle időpontjaként.

¹⁴⁷ A Magyar Nemzeti Galéria Adattára Zala György két (tudományosan gyakorlatilag publikálatlan) számlakönyvét (főkönyvét) őrzi, benne az Andrássy-emlékmű egyes részeivel kapcsolatos bevételek és kiadások részletes jegyzékével. A dokumentum forrásértéke elsősorban abban rejlik, hogy részletesen tájékoztat arról, pontosan mikor, milyen munkatársakkal (segédek, modellek, gipszöntők, ácsok, jelmezkölcsönzők stb.) folytak az emlékmű munkálatai. Budapest, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, *Magán főkönyv*, ltsz. 17081; *Főkönyv*, ltsz. 17082. 5-6. *Andrássy-szobor*. (Nagy gipszmodell); 8. talapzat; 10–12.: Berliini kongresszus; 13–14.: koronázási relief.

¹⁴⁸ Az Andrássy-szobor mintáit is tartalmazó felvételek: 63.895-63.900. A datálást nehezíti, hogy a magyar művészettörténet-írás még mindig adós a millenniumi emlékmű keletkezéstörténetének pontos, levéltári kutatásokon alapuló kronológiájával. Erre a fotók pontos datálásához azért is szükség lenne, mert az agyag nagyminta, az erről készült gipszöntvény és az utóbbi alapján öntött bronzszobor elkészülése között általában több hónap, olykor több év is eltelik. A sorozaton a következő szobrok nagymintái szerepelnek: Andrássy (lovass alak); a Millenniumi emlékmű szobrai közül: Tudás és

1902. július 19-én Podmaniczky szerződést kötött a Hazai Műérczöntődével, Róna József cégével a lovas szobor és a két dombormű bronzba öntésére 84 000 (40 000 + 2 × 22 000) koronáért.¹⁴⁹ Zala november 18-án adta át a lovas szobor nagymintáját az öntődének.¹⁵⁰ A Végrehajtó Bizottság küldöttsége – köztük maga a szobrász – egy évvel később, 1903. november 11-én vette át a kész alkotást.¹⁵¹

A Végrehajtó Bizottság 1903 decemberében tekintette meg Zala műtermében a berlini kongresszus szinte már kész domborművét.¹⁵² A szobrász tehát ismét átlépte a vállalt határidőt – a pótszerződés szerint az előző év novemberére kellett volna mindkét domborművel elkészülnie. Podmaniczky feliratban tájékoztatta Tisza István miniszterelnököt: „Zala György szobrászt a domborművek mintáinak elkészítése végett ujabban is erőiesen megsürgettem, azzal a figyelmeztetéssel, hogy mulasztásának súlyos következményeiért a felelősség teljes mértékben reá fog hárulni”.¹⁵³ Az 1904 elejére befejezett Berlini kongresszus-domborművet az Emlékbizottság január 16-án tekintette meg. A relief általános tetszést aratott, Tisza mindössze Károlyi ruházatán kért kisebb változtatásokat. A szobrász – elmondása szerint – annak érdekében tért el a történeti hűségtől, hogy az arc jobban érvényesülhessen. Végül megállapodtak az öltözkészítések átrendezésében. Megtekintették a Koronázás készülő mintáját is. Zala Podmaniczky kérdésére azt felelte, úgy fog a reliefen dolgozni, hogy az emlékmű az év októberében felavatható legyen.¹⁵⁴ Zala azonban – ismeretlen okból – október 20-án még csak a

Dicsőség [nagy(?)minta] 1900-ban a párizsi világkiállításon szerepelt], Munka és Jólét (egy-egy felvételen mindkét szoborcsoport az Andrássy-nagyminta társaságában is feltűnik). A Munka és Jólét csoportját Zala 1907-ben állította ki először a Pécsi Országos Kiállításon. Szatmári: *Fény és árnyék*, 34. Ez azonban csak *terminus ante quem*ként hasznosítható. A fotókon feltűnik még a millenniumi emlékmű Mátyás király alakja és további Habsburg királyszobrok. A Mátyást ábrázoló felvételt 1905-ben a *Vasárnapi Ujság* közölte, ennek apropója azonban nem a szobor mintájának elkészülte, hanem az öntés közelgő befejezése volt. Lásd: *Vasárnapi Ujság*, 52. évf. (1905) 30. sz. 473. A korszakban nem szokatlan, hogy egy köztéri szobor reprodukciójaként nem a végleges öntvény, hanem a nagymintának még a szobrászműteremben készült fotóját használják. A sorozat egy további egysége a Háború bigájának nagymintáját mutatja (Millenniumi emlékmű), az egyik felvétel háttérben József nádor síremléke tűnik fel. A Háború főalakját Zala 1909-ben állította ki először a Múcsarnokban, míg József nádor síremlékét még 1887-ben mintázta Alcsútra. Szatmári: *Fény és árnyék*, 68. Így a fotón látható szobor nyilvánvalóan a budai királyi palota kriptájába készült másodpéldánnyal hozható összefüggésbe. A fotósorozat harmadik egysége egy férfi, illetve egy női aktmodellről készült. Borbás szerint a felvételek a Tudás és Dicsőség, illetve a Munka és Jólét modelljeit örökítik meg, erre azonban semmi sem utal, valószínűleg ismét csak a szerzőre jellemző nagyvonalú megállapításról van szó. A férfi modell háttere homogén (egy felfüggesztett drapéria), a női modell társaságában a József nádor-síremlék, illetve a Munka és Jólét kisvázlata látható. Az aktfotók egyiken a Munka és Jólét agyag nagymintája látható. A szoborcsoport nedves drapériával van letakarva, és bizonyos részletei még hiányoznak, azaz mintázása a fotó készítésekor még folyamatban volt.

¹⁴⁹ *Szerződés, 1902. július 19. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 264–268.

¹⁵⁰ *Podmaniczky Frigyes felirata Széll Kálmán miniszterelnöknek, 1902. november 21.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1902 – XVII – 850) fol. 431–432.

¹⁵¹ *Átvételi jegyzőkönyv, 1903. november 11. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1903 – XXX – 1410) fol. 335–336.

¹⁵² *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1903. december 14. (hivatalos másolat)* MNL O, K 26. 1906 – XXX – 128 (1903 – XXX – 1410) fol. 344–345.

¹⁵³ *Podmaniczky Frigyes felirata Tisza István miniszterelnöknek, 1903. december 28.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1903 – XXX – 1410) fol. 342.

¹⁵⁴ *Az Emlékbizottság nyolcadik ülésének jegyzőkönyve, 1904. január 16.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 234–235.

Berlini kongresszus domborművét adta át az öntödének, a Koronázását pedig 1905 januárjára ígérte.¹⁵⁵ Végül csak márciusban készült el vele,¹⁵⁶ így nem valósulhatott meg az a terv sem, hogy a szobrot a koronázás évfordulóján, június 8-án avassák fel. Zala 1905 szeptemberére készült el a kért változtatásokkal.¹⁵⁷ A Berlini kongresszus-domborművet 1906 legelején,¹⁵⁸ a véglegesen elkészült, patinázott lovas alakot és a két reliefet 1906. november 20-án vették át.¹⁵⁹ A helyszíni munkák idejére még 1904 elején a talapzat köré állványbódé épült,¹⁶⁰ amely egészen az avatásig fennállt.

Noha Zala emlékműterve a pályázat megnyerésétől a megvalósulásig jelentős átalakuláson ment át – módosult a talapzat, változott a domborművek formája és mérete –, az alkotás programja mindvégig változatlan maradt. A berlini kongresszus ábrázolásával kapcsolatban a *Vasárnapi Ujság* a dombormű nagymintájának elkészültekor így méltatta a szobrász teljesítményét: „Először is az egészen Andrásy alakját kellett kiemelni, hogy ő legyen az ábrázolt jelenet központja, de mégis úgy, hogy ez ne essék a történelmi igazság rovására, hiszen mindenki tudja, hogy a berlini kongresszusnak Bismarck volt a főszereplője. Ezt a kérdést a művész úgy oldotta meg, hogy Andrásyt álló helyzetben a kép központjába tette, a mint a vele szemközt ülő Bismarcknak magyaráz valamit, a mire a többiek mind odafigyelnek. Ezzel jelezve van az egyetértés is, mely a magyar államférfiú s a német kancellár közt a kongresszus főkérdéseiben uralkodott. [...] Gorcsakov orosz kancellárt a boszniai okkupáció elhárítása kinosan érintette, a mi kifejeződik azzal az ideges mozdulattal, a melylyel a székeknek rojtjaival babrál. Gróf Launay, a francia küldött ráteszi kezét Gorcsakovra, mintegy jelképezve az orosz–francia barátságot, Corti olasz nagykövet egy az albán-kérdésre vonatkozó aktát tartogat kezében, a német Bülow pedig Karatheodori basának magyarázgat valamit.”¹⁶¹ Az emlékmű végrehajtó bizottságának felkérésére a Magyar Tudományos Akadémia a „Királyát szolgálva adott súlyt a magyar nemzet szavának a világ tanácsában mint a monarchia külügyminisztere a berlini congressuson” szöveget javasolta a dombormű alá.¹⁶² Végül azonban sem a Berlini kongresszus, sem a koronázás alá tervezett feliratot („Hazáját szolgálva tette királyának fejére a koronát mint Magyarország miniszterelnöke”)¹⁶³ nem vették fel.

A koronázás jelenetén az ábrázolás hangsúlyos szereplője Erzsébet királyné és Deák Ferenc is. Erzsébet megjelenítése nem meglepő: kivételes módon a királlyal egy napon koronázták meg, emellett a kor közgondolkodásában és már életében formálódó mítoszában

¹⁵⁵ *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1904. október 21. (hivatalos másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 294-296.

¹⁵⁶ *Az Emlékbizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve, 1905. március 21.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 168 / 173.

¹⁵⁷ *Az Emlékbizottság ülésének jegyzőkönyve, 1905. szeptember 26. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1905 – XXX – 133) fol. 209-211.

¹⁵⁸ *Átvételi jegyzőkönyv, 1906. január 4.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 3.

¹⁵⁹ *Gromon Dezső jelentése Wekerle Sándor miniszterelnöknek, 1906. december 14.* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 138-139.

¹⁶⁰ A Végrehajtó Bizottság 1904. február 4-i ülésén fogadta el a Neuschloss Ödön és Marczel cég erre vonatkozó árajánlatát. *A Végrehajtó Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1904. február 4. (másolat)* MNL OL K 26. 1906 – XXX – 128 (1904 – XXX – 115) fol. 248.

¹⁶¹ *A berlini kongresszus. Zala György domborműve gróf Andrásy Gyula szobrán. Vasárnapi Ujság, 51. évf. (1904) 49. sz. 832-833.*

¹⁶² *A Magyar Tudományos Akadémia elnökének átíratja Gromon Dezsőnek, 1906. október 23.* MNL OL, K 26. 1906 – XXX – 128. fol. 45.

¹⁶³ *Magyar Tudományos Akadémia elnökének átíratja Gromon Dezsőnek, 1906. október 23., fol. 45.*

meghatározó szerepet tulajdonítottak neki a kiegyezés létrehozásában. „S végre is megelé-
gelé a népek Istene a magyar nemzet kinszenvedését” – írja például az uralkodópár ezüstla-
kodalma alkalmából kiadott emlékkönyvek egyike az abszolutizmus éveiről. „Elküldé védan-
gyalát. [...] ő, a felséges asszony lőn nemzetünk védangyalává.”¹⁶⁴ „Az ő pusztá keze tette
egybe azt a két kezét, melyet ármánykodás vont el egymástól. Erzsébet nemes szíve, tündöklő
elméje nem pihent, míg császári férje fején nem ragyogott a magyar szent korona, míg le
nem törülte az utolsó könnyecppet is a magyar nép arczáról”¹⁶⁵ – írták a királyné halála
után. A modern tudományos vélekedés ezzel szemben az, hogy a császárné befolyásának a
megegyezés létrejöttében viszonylag csekély szerepe lehetett.¹⁶⁶

Erzsébet alakja Stróbl Alajos pályaművének koronázást ábrázoló domborművén is sze-
repelt.¹⁶⁷ Hangsúlyos szerepeltetése Zala alkotásán az Emlékbizottság közbeavatkozásának
is köszönhető. Az 1905. március 21-i ülésen elégedetten szemléltek a domborművet, „csupán
Erzsébet királyné alakjára nézve jegyzik meg többben, hogy bár a távolság jelzésére, a melyben
ezen alak a többi alaktól fel van tüntetve teljesen indokolt, hogy kisebb méretben legyen ki-
dolgozva, mégis a mintán túlságosan kis méretben szerepel, mintegy magára hagyatottnak
látszik s úgyszólván egészen eltűnik és mellékes alakká törpül. A bizottság ennek alapján
abban állapodik meg, hogy a királyné alakja némileg megnagyobbítandó”.¹⁶⁸ Az Erzsébet-
portré megformálásában erősen emlékeztet Zala 1897-es mellszobrára. A művész a Magyar
Államvasutak megbízásából, a Keleti pályaudvar királyi váróterme számára mintázta meg a
királyi pár mellszobrát. Ferenc József saját mellszobrához két alkalommal személyesen ült
modellt.¹⁶⁹ Erzsébetet viszont a szobrász „díszmagyarban, viruló egészségben és ifjúságban,
az 1867-iki arczkép [azaz Emil Rabending 1866-os (!), magyar díszruhás fotósorozata – meg-
jegyzés tőlem: B. D.] alapján”¹⁷⁰ ábrázolta. Ez a típus – sok esetben konkrétan Zala büsztjé-
nek bronz vagy márvány példánya – a királyné halála után a magyarországi Erzsébet-emlék-
művek legjellemzőbb, a kisebb vidéki szobrok (például Veszprém, Cece, Kaposvár, Arad) ese-
tében általános megoldásává vált.

Deák megjelenítése első pillantásra meglepőnek tűnik, hiszen nem vett részt a szertartá-
son. Ennek hátterében valószínűleg az állt, hogy a király előszentesítési jogának elfogadását
súlyos sérelemként élte meg. Távolmaradását már a kortársak is előszeretettel magyarázták
a ceremóniáktól való idegenkedéssel.¹⁷¹ A későbbi értékelésekben Deáknak a századfordulós

¹⁶⁴ Lakits Vendel – Péterffy Sándor (szerk.): *Királyi ünnepek emléke*. Budapest, 1879. 11, 22–23.

¹⁶⁵ Gábel Gyula: *Erzsébet királyné emlékének: Hódolat Magyarország nagy királynéjának*. Budapest, 1905. 57.

¹⁶⁶ „Az, hogy Erzsébetnek döntő érdeme lett volna a kiegyezés megszületésében, nyilván éppoly túlzás, mint a kamarilla korabeli vádaskodása, hogy ő vezette Ferenc Józsefet a magyaroknak tett enged-
mények tévútjára. Lélektanilag is megalapozatlan a feltevés, hogy a császár, aki a kötelességteljesí-
tést kultusszá emelte, aki az isteni gondviselés által reá rótt küldetésnek érezte, hogy a Habsburg-
ház hatalmát őrizze és gyarapítsa, döntő politikai lépésre szánta el magát csak azért, hogy asszonyi
szeszélynek engedjen.” Somogyi Éva: *Ferenc József*. Budapest, 1989. 40.

¹⁶⁷ Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 230.

¹⁶⁸ *Az Emlékbizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve, 1905. március 21.*, fol. 168 / 173.

¹⁶⁹ A szoborpár keletkezéstörténetéről bővebben lásd: Boróvi: *Habsburg reprezentáció*, 23–24., 50.

¹⁷⁰ *A királyi pár mellszobra a Park-klubban*. Vasárnapi Ujság, 46. évf. (1899) 28. sz. 472. A fotósorozat
datálásának kérdéséről bővebben lásd: Boróvi Dániel: *A viselettörténeti forrásérték problémája
Erzsébet királyné magyarországi portréin*. In: F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter
Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykö-
tete*. Budapest, 2016. 92–95.

¹⁷¹ Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés*. Budapest, 1987. 204–205.

koronázás-jeleneteken való ábrázolását – nem alaptalanul – gyakran történelemhamisítás-ként értelmezték. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy ezek az ábrázolások a narratív formában nehezen megjeleníthető kiegészítés „reális allegóriái” is, hiszen a szertartás az alkotmányosság helyreállításának a kor közgondolkodásában rendkívüli jelentőségűnek tekintett záróaktusa is volt. Deák a koronázást megjelenítő egykorú grafikákon még nincs jelen, de még életében feltűnt az eseményt ábrázoló egyik korai monumentális eseménykép: Eduard von Engerth 1872-es, udvari megbízásból a budai királyi palota számára festett tablóján. A nagyméretű olajkép a szertartásnak azt a pillanatát örökítette meg, amikor a Mátyás-templomban – már a koronázás ceremóniája után – a királyi pár a trón előtt állt, Andrássy pedig kucsmáját a magasba dobva elkiáltotta magát: „Éljen a király!”¹⁷² A festmény műfaját tekintve *Zeremonienbild* (ceremóniakép), azaz olyan narratív ábrázolás, amely valamilyen ünnepélyes aktust, szertartást örökít meg. Ez a korszakban népszerű képtípus az eseménykép és a csoportportré jellegzetességeit vegyítette.

Deák figurája Stróbl Alajos Andrássy-pályaművének Koronázás-domborművén is szerepelt.¹⁷³ Alakját ott találjuk a millenniumi emlékművön is, ahol Ferenc József egykori figurája alatt a kapcsolódó dombormű – szintén Zala alkotása – a koronázást jelenítette meg az Andrássy-emlékművön ábrázolt jelenet tartalmi-formai sűrítmenyeként.¹⁷⁴ Deák szerepeltetése azonban nem volt általánosan elterjedt a korabeli ábrázolásain. Nem jelenik meg sem Székely Bertalan falfestményén a kecskeméti városháza dísztermében (1897), sem Vajda Zsigmond tempera falképén a Parlament képviselőházi üléstermében (1902), sem pedig Sidló Ferenc domborművén (1913) a marosvásárhelyi Kultúrpalota előcsarnokában.

A szoborállítás bizottsági jegyzőkönyvei tanúsága szerint soha senki nem fogalmazta meg problémaként azt, hogy Zala Deákot is szerepeltette. Ugyancsak nem okozott a bizottság számára problémát, hogy Zala a helyszín jelzésére gótikus oltárt ábrázolt, miközben a Mátyás-templomnak a koronázáskor még jellemzően barokk berendezése volt.¹⁷⁵ Mind Deák, mind a gótikus oltár szerepeltetése arra utal, hogy a domborműveket – az emlékmű-funkcióból fakadóan is – inkább jelszerűen, reális allegóriaként, nem pedig minden szempontból hitelességre törekvő narratív ábrázolásokként fogták fel. Nem a történeti hűség, hanem a jelenet szimbolikus tartalma szempontjából lehet jelentősége annak is, hogy az Emlékbizottság a koronázás-relief egyik alakjának lecserélését kérte: „Kíváncsnak jelzi azonban a bizottság, hogy a dombormű jobb oldalán álló herold melletti staffage-alak a történeti érvek s a művészi hatás fokozása kedvéért az akkor szereplő, szobrászi ábrázolásra különben is valóban prae-destinált koronaőrök /: báró Vay Miklós és gróf Károlyi György :/ egyikének arcvonásait örökítse meg.”¹⁷⁶

¹⁷² A festményről bővebben lásd: Papp Katalin: *Eduard von Engerth: I. Ferenc József királlyá koronázása Budán 1867-ben*. In: A Szépművészeti Múzeum közleményei, 87. évf. (1997) 171–176. A kép a palota századfordulós átépítésekor és bővítésekor került le a falról. Sokáig azt feltételezték, hogy megsemmisült. Végül 1992-ben a Szépművészeti Múzeum raktárában összegöngyölve találtak rá. Restaurálása után a gödöllői kastélyban helyezték el, ahol jelenleg is látható.

¹⁷³ Fekete: *Az Andrássy-szobor-pályázat*, 230.

¹⁷⁴ A domborműveket 1945 után távolították el, Ferenc József szobrát pedig Kossuth Lajos figurájára cserélték. A koronázás ábrázolását Kossuth ceglédi toborzóbeszédének jelenete váltotta fel. Az eredeti reliefet jelenleg a Budapest Galéria őrzi.

¹⁷⁵ A templom ekkori berendezéséről bővebben lásd: Farbak Péter: *Berendezéstörténet (1773–1873)*. In: Mátyás-templom, 230–233.

¹⁷⁶ *Az Emlékbizottság kilencedik ülésének jegyzőkönyve, 1905. március 21.*, fol. 210.

Az emlékmű ünnepélyes felavatására 1906. december 6-án az uralkodó jelenlétében került sor.¹⁷⁷ Az avatási ünnepség előkészítésekor az emlékművet takaró állványbódé bontását munkássztrájk is nehezítette.¹⁷⁸ A szobor tizenhárom évvel később azonban épp a proletariátus nevében kapott újra ideiglenes burkolatot. 1919. május 1-jén, amikor a főváros „vörös mezt öltött” – azaz Budapestet a nemzetközi munkásmozgalom monumentális szimbólumával díszítették fel –, a nemzeti múlt szinte valamennyi képviselőjének emlékművét becsomagolták. Andrássy szobrát a „Munka háza” klasszicizáló épületével takarták el, két oldalán egy-egy katonaalak monumentális gipszszobrával.¹⁷⁹ Szatmári Gizella szerint Zala maga is részt vett az ünnepi dekorációk készítésében: a vörösbe burkolt millenniumi emlékmű oszlopát fedő obeliszk előoldalára egy bányász és egy vasmunkás figurája közé Marx gipszszobrát készítette el.¹⁸⁰

Végül nem Andrássy lett a főváros első lovas szobra, mint ahogy az még 1890-ben tűnt. 1906-ra ugyanis már több bronzlovas is díszítette Budapestet. Az elsőt, a Buda török alóli felszabadításában is érdemeket szerző Savoyai Jenő emlékművét 1900-ban állították fel a Várban, a királyi palota dunai homlokzata elé. Igaz, a szobor eredetileg a zentai csatában jeleskedő hadvezérként állított volna Jenő hercegnek emléket – az alkotást a vajdasági város rendelte a korábban az Andrássy-pályázaton is induló Róna Józseftől a csata kétszázadik évfordulóra. A mű elkészült, Zenta városa azonban nem tudott fizetni. Ferenc József ezután vásárolta meg a királyi palota számára.¹⁸¹ De az Andrássy-szobor avatásakor fél éve állt már az ugyancsak nem magától értetődő módon lovas megjelenítést igénylő Szent István szobra is a Halászbástya előtt – Zala nagy riválisa, Stróbl Alajos alkotása.

Az emlékmű eltávolításáról a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1945. június 18-i ülésén döntöttek, a tervezett Kossuth-hídra és a szobor állapotára hivatkozva. „A cölöphíd építését eredetileg a Batthyány tér és a Kossuth Lajos-tér között tervezték. Amikor a szakreferensek a terveket kidolgozták, akkor megállapítást nyert, hogy a Batthyány-tér fekvése nem alkalmas arra, hogy a híd megfelelő rámpával a Fő-utcában legyen felhozható, ennél fogva az egész híd tengelyét délebbre kellett eltolni úgy, hogy ez a jelenlegi tervek szerint az Andrássy-szobortól az Anna-utca felé torkolna, megfelelő feljáróval. Az Andrássy-szobor eltávolítása szükséges, a szobor ugyanis megsérült úgy, hogy műhelymunkával lenne csak kijavítható.”¹⁸² Az Andrássy-emlékmű modern szakirodalmának közhelye, hogy a szobor nem sérült meg, tehát az állapota önmagában nem indokolta volna a bontást.¹⁸³ A Közmunkák Tanácsa megállapí-

¹⁷⁷ Az avatási ünnepségről bővebben lásd: Ligeti: „Fény nevére, áldás emlékére!” 72–74.

¹⁷⁸ Ligeti: „Fény nevére, áldás emlékére!” 71.

¹⁷⁹ Vörös Boldizsár: *Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló*. Budapesti Negyed, 8. évf. (2000) 3–4. 150–155.

¹⁸⁰ Szatmári: *Fény és árnyék*, 126.

¹⁸¹ A pontos eseménytörténet feltárása a jövő feladata, az eddigi ismertetések a korabeli sajtótudósításokra, valamint Róna, illetve Hauszmann egymásnak némiképp ellentmondó visszaemlékezésére hagyatkoztak.

¹⁸² A Fővárosi Közmunkák Tanácsa ülésének jegyzőkönyve, 1945. június 18. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) II.1.a 73. kötet (1945), 40. A forrás részletét először Pótó János közölte. Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 7)*. Budapest, 1989. 29.

¹⁸³ Pótó János arra hivatkozik, hogy az 1945 nyarán készült felmérések nem számolnak be a szoborral kapcsolatban sérülésekről. Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, 2003. 66. A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött, a szobor 1946 és 1950 közötti sorsával kapcsolatos iratanyagot is kutatta, és néhány forrásszöveget publikált is. Pótó: *Az emlékezés helyei*, 29.; Pótó: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*, 66.

tását erősítik azonban Tonelli Sándor feljegyzései is: „Erre a szoborra csakugyan azt lehet mondani, hogy volt. A lovon ülő Andrássynak a gyomrát hasította fel egy repeszdarab, és a koronázás reliefsjén is van mit javítani. Mikor a kormány elhatározta, hogy a felrobbant hidak pótlására az Országház előtt ideiglenes átkelőt építtet, a szobrot leemelték a helyéről. Hogy az ilyen ideiglenesség Budapesten mit jelent, azt beszédesen bizonyítja az a barakkszerű építmény, amely szintén ideiglenesen már évtizedek óta éktelenkedik a régi Nemzeti Színház helyén.”¹⁸⁴ Pótó János a Vignali Gusmanóval általa készített interjúra hivatkozva azt állítja, hogy a szobrot a szovjetek először fel akarták robbantani, ezért szedette azt szét a Polgármesteri Hivatal 1945 decemberében.¹⁸⁵ A sérült emlékműről készült, egyetlen ma ismert fényképfelvételen¹⁸⁶ a fotó fókuszában a Kossuth-híd építéséről tájékoztató tábla áll. A valószínűleg a bontáshoz felállványozott szobor, amelyen épp munkások dolgoznak, a háttérben csak elmosódva látszik, így sérüléseinek mértéke nem állapítható meg. A növényzet alapján mindenesetre kizárható, hogy a felvétel decemberben készült volna.

A lebontott szobor darabjait 1946 elején Vignali Gusmano cégének telepén tárolták. Az általa összeállított listán „12. Andrassy /apró részletei kantár, gyeplők, fej/ hiányos” szöveggel szerepel.¹⁸⁷ 1947-ben már valószínűleg biztosan nem tervezték a szobor visszaállítását – már ha ez valós lehetőségként valaha is felmerült –, ekkor ugyanis a polgármester megbízásából utasították a székesfőváros Dráva utcai telepének vezetőjét, hogy „az ott tárolt Andrassy szobor talapzatából a F.5 számú követ adja ki” a Somorjay és Juhász kőfaragó cégnek a Kereskedelmi Bank falán elhelyezni tervezett József Attila emléktábla kifaragásához.¹⁸⁸ Az Emlékműfelügyelőség 1949 júliusában tartott szemléjének beszámolója szerint Vignali telepén tizenhárom emlékmű bronzanyagát tárolták. Közöttük volt többek közt „Andrassy lovasszobra. Bronz. /Zala műve./ Több darabban van, javítása nem lehetséges. Sulya kb. 60 méterháza.”¹⁸⁹

1950 januárjában a főváros engedélyt kért a Csatornázási Művektől a Vignali telepén tárolt és a főváros tulajdonát képező „bronzszobor roncsoknak” a Vizafogó gát szivattyútelepén történő elhelyezésére.¹⁹⁰ Ennek előzménye valószínűleg az volt, hogy az előző évi szemle

¹⁸⁴ Tonelli Sándor: *Budapest szörnyű napjai (1944. október 15. – 1945. május 1.)* Idézi: Kő András – Nagy J. Lambert: *Szomorú szoborkeringő. Görgey Artúrból és Andrássy Gyulából alkották meg Szétlaint*. Népszava, 132. évf. (2004) 70. sz. (március 25.) 5. Tonelli az Astorián állt Nemzeti Színház épületére utal, amelyet 1908-ban zártak be, hogy helyén új színházépületet emeljenek. A régi épületet 1913-ban lebontották, de új építésére ezen a helyszínen sohasem került sor.

¹⁸⁵ Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 66.

¹⁸⁶ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz. 79.1003.

¹⁸⁷ *Vignali Gusmano jegyzéke a cég telepén tárolt sérült szobrokról, 1946. január 2.* BFL XXIII.114. Budapest Fővárosi Tanács VB Népművelési Osztály Iratai 3835-4/1950. A forrás valószínűleg úgy értendő, hogy a szobor, továbbá annak részletei voltak a telepen.

¹⁸⁸ *Polgármesteri felhívás, 1947. augusztus 29.* BFL XXIII. 114. 171/316. 1951. Az emléktábla elhelyezését az tette szükségessé, hogy a Tisza István utcát átnevezték, és a névadó domborművét (Beck Ö. Fülöp 1926-os alkotását) le akarták cserélni. Az új emléktáblát Csillag István szobrászművész készítette, de vegyes fogadtatása miatt csak 1951-ben helyezték el. A forrást először Pótó János ismertette. Pótó: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*, 29.

¹⁸⁹ *Pál Mihály emlékműfelügyelő jelentése, 1949. július 9.* BFL XXIII.114. 3835-4/1950. fol. 10. Idézi Pótó: *Az emlékeztetés helyei*, 66.

¹⁹⁰ *Polgármesteri átirat, 1950. január 2.* BFL XXIII. 114. 3835-4/1950. fol. 8. Egyúttal árajánlatot kértek a Belföldi Szállítmányozási Nemzeti Vállalattól a „sérült bronzszobrok” elszállítására Vignaltól a Csatornázási Művek telepére. Kikötötték, hogy szállítás közben az „anyagot” le kell mérni. Polgármesteri átirat, 1950. január 3. BFL XXIII. 114. 3835-4/1950. fol. 5-6.

alkalmával Vignali tárolási díjként – visszamenőleg is – havi 200 forintot kért a fővárostól.¹⁹¹ Dr. Lesenyei József, a Csatornázási Művek igazgatóhelyettese átiratában közölte, nincs akadálya, hogy a főváros a bronzszobrokat a Magdolnavárosi csatornaszivattyú-telepen (XIII. Vizafogó u. 2.) a szabadban helyezze el.¹⁹² Február 24. előtt megtörtént az átszállítás, a telepről azonban több szobortöredéket elloptak, és valószínűleg eladásra kínáltak a Fémértékesítő Nemzeti Vállalatnak. A főváros ugyanis felszólította a vállalatot, hogy a tulajdonukat képező szobordarabokat szolgáltatassák vissza. A töredékek a következők voltak: „*I DRB. KATONA KAR, I TALAPZATRÉSZ ÉS AZ ANDRÁSSY SZOBOR DISZES LŐSZERSZÁMA* [sic!]”¹⁹³ Az Emlékműfelügyelőség 1950. április 3-án jelentette, hogy a bronzszobor-töredékeket átvette, és átadta a Csatornázási Művek telepének.¹⁹⁴ Ez a jelenleg ismert utolsó dokumentum az Andrássy-emlékmű maradványainak sorsáról. A szobor bronzanyagát – hasonlóan a lebontott emlékművek legtöbbjéhez – valószínűleg az 1950-es évek elejének nagy közterei projektjeihez, így Sztálin 1951. december 16-án a mai 56-osok terén felállított szobrához használták fel.

¹⁹¹ Pál Mihály emlékműfelügyelő jelentése, 1949. július 9. BFL XXIII. 114. 3835-4/1950. fol. 10.

¹⁹² Lesenyei József átirata, 1950. január 11. BFL XXIII. 114. 3835-4/1950. fol. 3-4.

¹⁹³ Polgármesteri átirat. BFL XXIII. 114. 3835-32/1950.

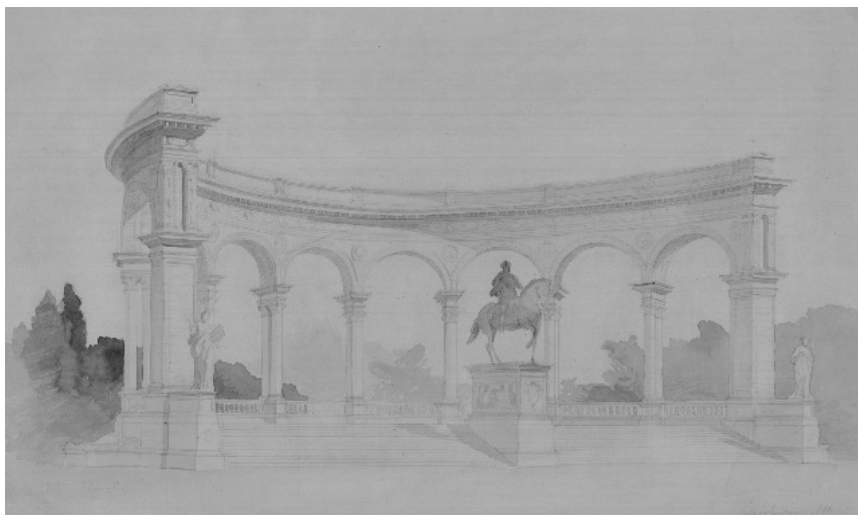
¹⁹⁴ Pál Mihály emlékműfelügyelő jelentése, 1950. április 3. BFL XXIII. 114. 3835-52/1950.

1. kép

Az Andrassy- emlékmű a Parlament déli homlokzata előtt.

Schoch Frigyes sztereo-üvegnegatívjának részlete, 1907 körül. Magántulajdon / Fortepan

2. kép

Schickedanz Albert: Zala György és Schickedanz Albert Andrassy- emlékműtervének távlati képe, 1893.

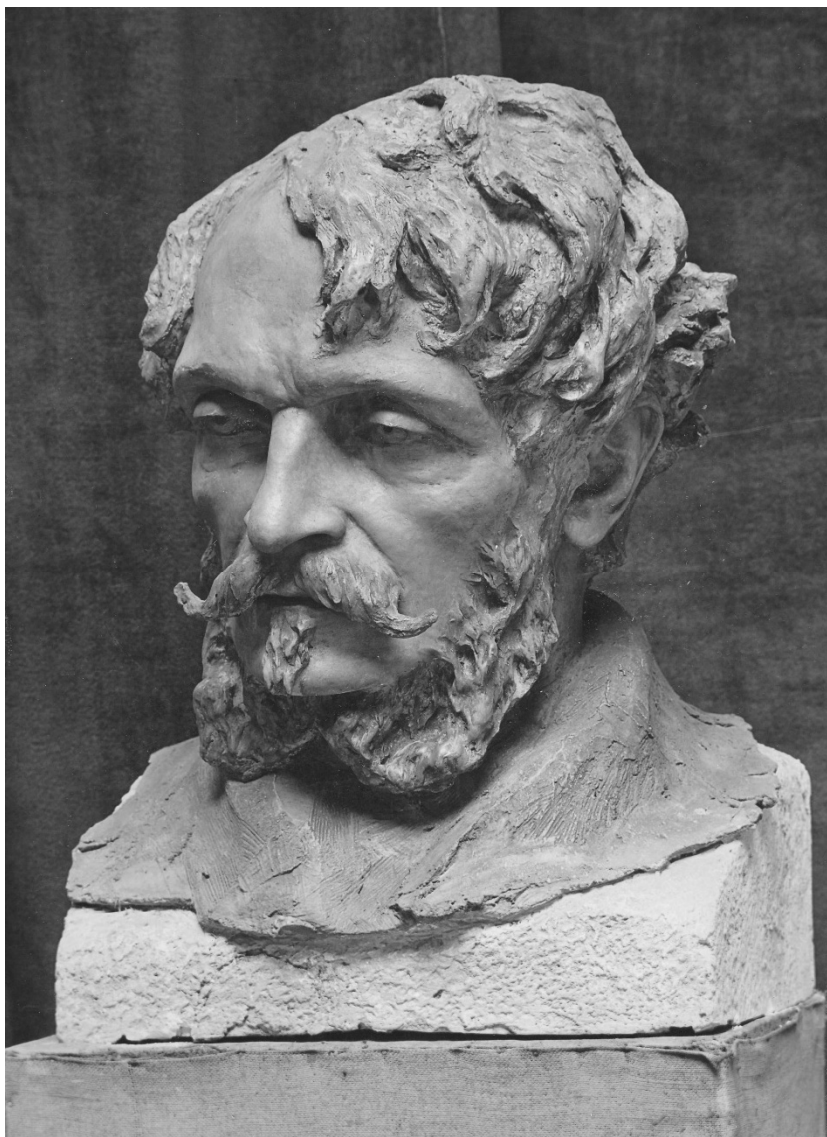
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, T7-No. 4/34.b.

3. kép

*A lovas szobor egyharmad nagyságú agyagmintája Zala György műtermében,
hátról balra az 1893-as pályamű lovasszobra.*

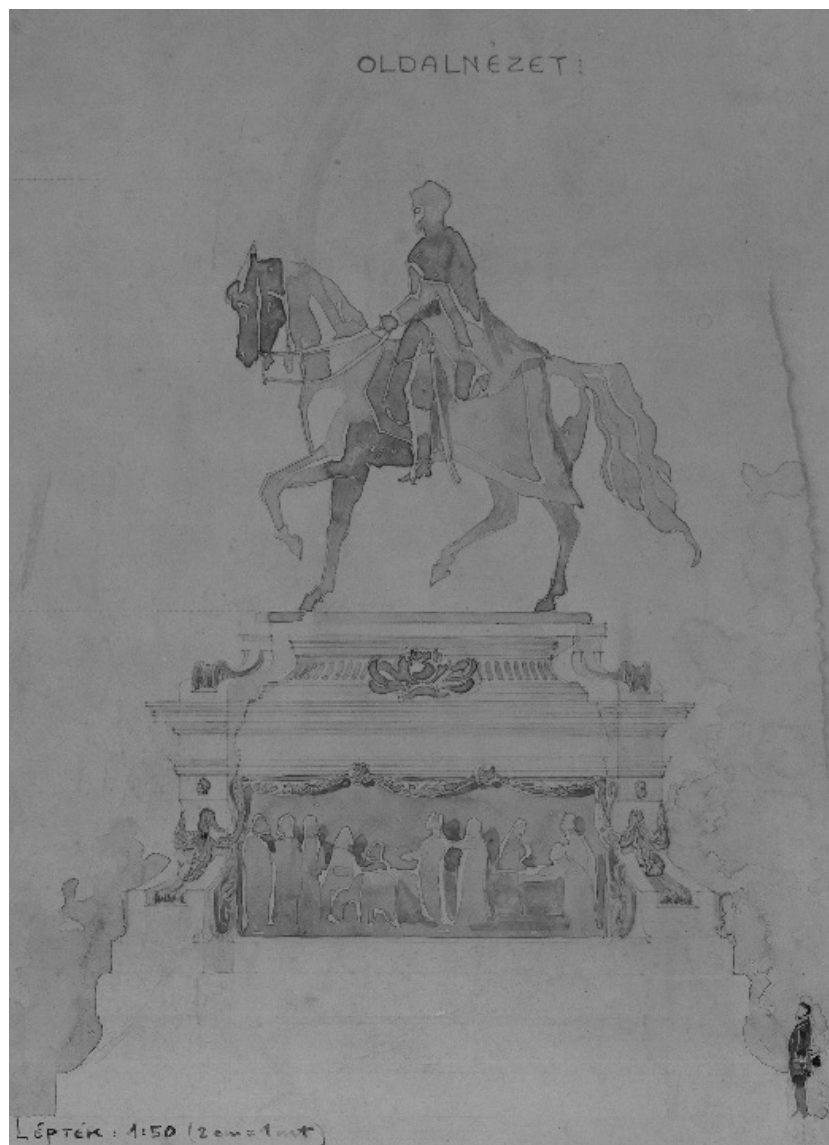
Ismeretlen felvétele, 1899. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

4. kép

Az agyagból megmintázott Andrassy-fej.

Ismeretlen felvétele, 1900 körül. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria,
Budapest

5. kép

Foerk Ernő: Az Andrassy- emlékmű talapzatának tervvariációja, 1901.

Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Újkori Várostörténeti Osztály Tervtár, Budapest

6. kép

Az Andrássy-emlékmű A berlini kongresszus domborművével.
Schoch Frigyes sztereo-üvegnegatívjának részlete, 1907 körül. Magántulajdon / Fortepan

7. kép

Ferenc József koronázásának domborműve az Andrássy-emlékművön.
Schoch Frigyes sztereo-üvegnegatívjának részlete, 1907 körül. Magántulajdon / Fortepan

DÁNIEL BORÓVI*”On horseback or on foot”. The creation and dismantlement of the Andrassy monument in the light of the sources*

On 19 February 1890, the day after the death of Count Gyula Andrassy, Sr., former Prime Minister of Hungary and Foreign Minister of Austria-Hungary, Prime Minister Kálmán Tisza proposed a bill to the House of Representatives about erecting a monument for Andrassy. Since the inception of the idea there had been serious debates about whether the diplomat Andrassy should receive an equestrian or a standing statue. Finally, taking the family’s wish into account, they decided on the former. The end of Andrassy Avenue, the current Heroes’ Square was chosen as the statue’s location. György Zala won the competition to build the monument in 1893. The originally planned architectural framework designed by Albert Schickedanz, a semicircular colonnade, was discarded. In 1894, a decision was made to build the Millennium Memorial at the planned location. The memorial also designed by Zala and Schickedanz can be considered a more developed version of the Andrassy monument’s original architectural plan. The square in front of the Parliament was assigned as the new location of the Andrassy statue. The sculptor wanted to place the statue in front of the main facade, but this was refused both by professionals and decision makers due to practical considerations. Since Zala regularly missed deadlines, the statue was inaugurated only in 1906 in front of the Parliament’s southern facade. The decision to dismantle the statue, which was damaged during World War II, was made in 1945 because of the construction of the temporary Kossuth Bridge. The fate of the bronze statue’s pieces can be tracked until 1950, after that the fragments were most likely melted. The reconstructed version of the monument was erected in 2015-2016.